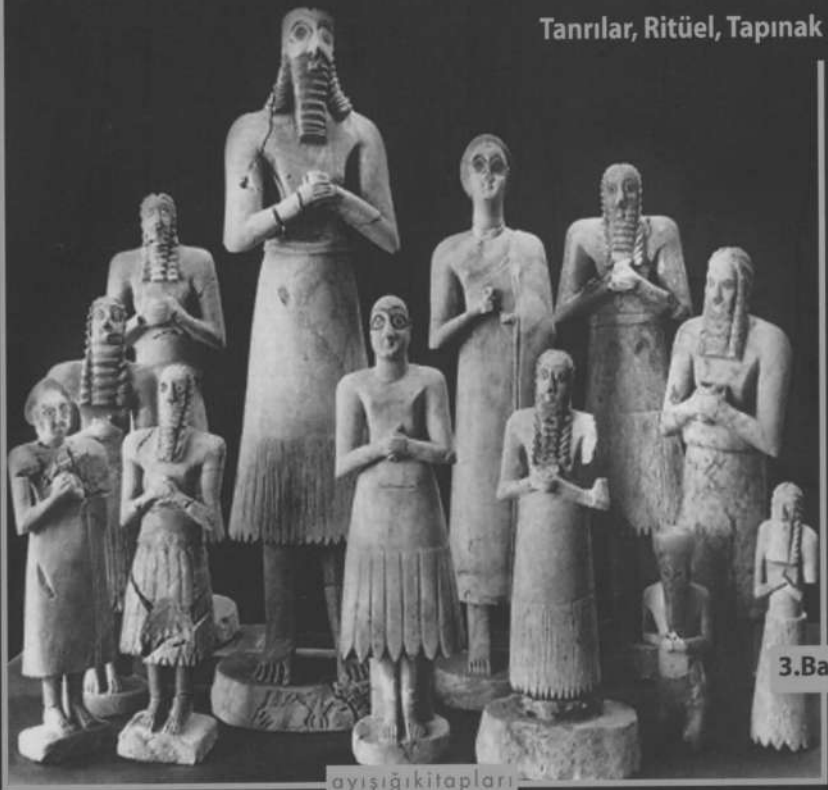
Kürşat Demirci

Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş

Tanrılar, Ritüel, Tapınak



3.Baskı

ayışığıkitapları

Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş

Tanrılar, Ritüel, Tapınak

Kürşat Demirci

ayışığıkitapları • 53

Kapak
Minyatür

Dizgi/İç Düzen
Hülya Aşkın

Baskı - Cilt
Çalış Ofset
Davutpaşa Caddesi No:8
Topkapı - İstanbul
Sertifika No: 12107

3. Baskı (650 Adet)
İstanbul, 2017

ISBN 978-975-6336-17-5

T.C.
Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 16450

Online Satış
www.kitabevi.com.tr

ayışığıkitapları, bir **KİTABEVİ** ürünüdür.

© Bütün yayın hakları "**KİTABEVİ Yayınları**"na aittir. Kaynak gösterilerek tanıtım amacıyla ve araştırma için yapılacak kısa alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir şekilde kopya edilemez, elektronik ve mekanik yolla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

ayışığıkitapları

Çatalçeşme Sk. No: 46/A Cağaloğlu-İSTANBUL
Tel:(0212) 512 43 28 - 511 21 43 • Faks:(0212) 513 77 26

Eski Mezopotamya Dinlerine · Giriş

Tanrılar, Ritüel, Tapınak

KÜRŞAT DEMİRCİ

ayışığıkitapları

Doç. Dr. Kürşad Demirci:

Doç. Dr. Kürşad Demirci 1961, İstanbul doğumlu. 1986 yılında İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eski Önasya Dilleri ve Arkeolojisi anabilim dalından mezun oldu. Halen Marmara Üniversitesi, Dinler Tarihi anabilim dalında Öğretim Üyesidir. *Dinler Tarihinin Meseleleri, Bir Hıristiyanlık Mezhebi Olarak Ortodoksluğun Teolojisi, Hinduizmin Kutsal Metinleri, Yahudilik ve Dini Çoğulculuk, Dinlerin Dejenerasyonu* gibi telif eserleri, çeşitli makaleleri ve tercümeleri vardır.

Rahmetli hocam Prof. Dr. Ali Dinçol'un
aziz hatırasına

İÇİNDEKİLER

Önsöz IX
Giriş 1

Birinci Bölüm
Eski Mezopotamya'da Tanrılar 9
Eski Mezopotamya'da Önemli Tanrılar 25

İkinci Bölüm
Ritüel ve Tapınak 49
Sosyal açıdan ritüel: 50
Ritüelin dinsel yapısı: 52

Bibliyografya 99
Dizin 105

Önsöz

Eski Mezopotamya hem uygarlık, hem dinler tarihi açısından yeryüzündeki en önemli coğrafyadır. Modern dünyadaki Ortadoğu ve Akdeniz uygarlıkları bütünüyle bu toprakların ürünüdür. Kısmen Anadolu ve İran, tümüyle Irak, Suriye, Filistin ve Arabistan, klasik anlamıyla, Fırat ve Dicle arası bu coğrafyanın sınırlarını çizer. Burası Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam gibi monoteist dinler ve onların etrafında oluşan kültür çerçevesinde modern dünya uygarlıklarına kaynaklık etmiştir. Fakat ne yazık ki, bu konunun önemi Türkiye gibi ülkelerde henüz anlaşılamamıştır. Batı ülkelerinde bu alanda yapılan çalışmalar ya Yahudi-Hıristiyan uygarlığının zeminini oluşturması bağlamında, ya da birtakım ideolojik kaygılarla yapıldığı için tam anlamıyla objektif değildir. Bununla birlikte son yüzyılda yapılan pek çok çalışma vardır ve bilgilerimizin çoğu batı kaynaklarından gelir. Bu arada Batı dini düşüncesindeki liberal kültürün oluşumunda bu alanda ortaya çıkan bilgilerin Yahudi-Hıristiyan kültürüne karşıt oluşu ayrıca kayda değerdir. Şüphesiz bu spesifik konu arkeoloji gibi özel bir bilim etrafında geliştiği için topluma ulaşması ayrıca zorlaşmaktadır. Zaten Türkiye gibi henüz tarih bilincinin kendi kültürüne karşı bile oluşmadığı bir yerde Mezopotamya uygarlığına ilgi duymak lüks olurdu.

Mezopotamya'da kurulan uygarlıklar pek çok boyutta ele alınabilir. Elinizdeki kitap çerçevesinde üzerinde duracağımız konu doğal olarak meselenin dinler tarihi boyutudur. Son zamanlarda Samuel N. Kramer, Samuel H.Hook, Mircae Eliade gibi klasik yazarların Türkçe'ye çevirilen eserleri bir yana, Mezopotamya dinleri konusunda marjinal olanları dışında dilimizde neredeyse hiçbir çalışma yoktur. Oysa başta Yahudilik olmak üzere pek çok dinin tarihinde güçlü bir Mezopotamya etkisi vardır. Bunların bir kısmı doğrudan doğruya etkilenme bağlamındadır, bir kısmı da benzer evrensel bir hakikatin ortak mirası durumundadır. Tabii ki Mezopotamya'yı anlamamız için sadece böyle bir sebep yeterli olmayacaktır. Zaten belki de en önemlisi, bir dini anlamaktan ziyade insanlığın bir dönemde yaşadığı süreci tespit etmektir. Yani olay hem tarihi, hem antropolojiktir.

Elinizdeki kitapta, Mezopotamya dinlerine şekil veren en eski üç dinsel sistemi anlatmaya çalıştık. Bunlardan en eski ve en temel olanı Sümerlerindir. Diğer iki kültür ise Akad ve Asur-Babil devletlerininkidir. Sümer uygarlığının kökeni tam bilinememektedir. Bazı bilimsel çevrelere göre Orta Asya kökenli Asiatik bir uygarlıktır. Daha yeni görüşlere göre, ana vatanları Kuzey Sudan civarı olup Hindistan'da Tamil ve Dravid halkının akrabalarıdır. Akad, Asur, Babil uygarlıkları ise Sami ya da Semitik adı verilen ortak kökenli Arabik halklardır. Dinleri zaman zaman monoteist eğilimler gösterse bile aslında politeisttir. Fakat neredeyse Hrıstiyanlığın hemen öncesine kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bugün şekil değiştirmiş dinsel ya da folklorik gelenek olarak yaşamaya devam eden yönleri hala mevcuttur. Pek çok fenomen özellikle Yahudilik'le benzeşir. Tabii ki bu benzerlikler basitçe görünürdeki benzerlikler değildir. Bazı durumlarda İbraniceleşecek kadar güçlü Sümerce kelimelerin varlığı o dönemlerdeki ilişkilerin mirasını yansıtır. Batıda yapılan Kitab-ı Mukaddes Tetkikleri (Biblical Criticism) bu konuda pek çok şeyi gözler önüne sermiştir. Antik çağların bu gizemli

dinleri bugün Yezidilik ve Nusayrilik gibi inanç sistemlerinde hala yaşıyor. Yeri geldikçe bu benzerliklere işaret etmeye çalıştık.

Bu konuda mevcut kaynaklar büyük oranda arkeolojik belgelerden gelir. Bunların bir kısmı Sümerce, Akadca gibi çivi yazılı kaynaklar, diğerleri de yazısız arkeolojik buluntulardır. Tabii şunu söylemek gerekir; bu dinlerle ilgili çivi yazılı belgeler dünyadaki bütün diğer dinler hakkındaki ana kaynaklardan çok daha fazladır ve sürekli toprak altından yenileri çıkmaktadır. Çivi yazılı metinlerin okunmuş olanlarının batı dillerinde transkripsiyonu, transliterasyonu ve çevirileri vardır. Biz bunları karşılaştırmalı olarak gözden geçirdik. Çevirilerin çoğu İngilizcedir. Yazısız buluntuları kazı raporlarından ve değerlendirmelerden bulmak mümkündür. Genel olarak çok sayıda kaynak olduğunu söyleyebiliriz.

Bu çalışmanın amacı önemli bir konuya dikkat çekmek ve dilimizde eksik olduğuna inandığımız bir konuyu gündeme getirmektir. Rehber bir kitap görünümünde olsa bile analitiktir. Faydalı olmasını diliyor ve umuyoruz. Çalışma süresinde her türlü yardımını aldığım Esra Mehmetoğlu'na ve Y.Doç.Dr. Bilal Baş'a teşekkür etmek istiyorum.

Doç.Dr.Kürşad Demirci
Marmara Üniversitesi Öğretim Üyesi

Giriş

Antik dinler üzerine çok şey yazılmıştır ve arkeolojik keşiflerin ışığında yeni bulunan çivi yazılı materyaller bu literatürün zenginleşmesine ciddi anlamda katkıda bulunmaktadır. Özellikle Ortadoğu ve Akdeniz coğrafyasında yapılan bilimsel kazı çalışmaları, hem insanlık tarihine, hem kitabımızın konusu olan eski Mezopotamya dinleri tarihine sürekli yeni bulgular eklemektedir. Dinler tarihi söz konusu olduğunda bu coğrafyada ortaya çıkan materyallerin en büyük avantajı, yapılan keşiflerin sadece belli bir dönemde bu bölgedeki dinlerin yapısını değil, fakat aynı zamanda eski dünyanın pek çok yerindeki dinlerin yapısını aydınlatacak şekilde zengin olmasıdır. Özellikle modern öncesi insanlığın din duygusu ve bu duygudan kaynaklanan mentalite, coğrafyadan coğrafyaya çok fazla değişen bir özellik göstermez. Geniş anlamda Akdeniz dünyasındaki dinsel deneyimin türü ve tarihi, başka coğrafyalardaki izdüşümlerinden farklı değildir. Modern dinler tarihinde, bizim kısmen katılacağımız şekilde bir tanımı yapılan animistik/naturistik evren algısı, bu dönemlerin yaygın ve egemen anlayışıydı. Ön Asya'daki animist deneyim ile Amerika'daki, Asya'daki ya da Avusturalya'daki animistik deneyim pek de farklı değildir. Metodik olarak bakıldığında Mezopotamya ya da Ön Asya animizmi diğer yerlerdeki animist inançlardan ayrı tutulamaz. Birini

aydınlatmak diğerini aydınlatmak anlamına gelir. Dinsel düşünce ve deneyimin yapısı, ancak modernizmin klasik-ortak insanlık arketiplerini parçalamasından sonra farklılaşmaya başladı. Büyülü ve evrenle iç içe yaşanan uzun bin yılların ortak arketiplerine ilk saldırı, dozajı gittikçe artacak şekilde Ortaçağların sonunda gerçekleşti. Ondördüncü-onbeşinci yüzyıllarda kapitalist uygarlık düzenine geçiş, ulus devletlerin ortaya çıkma belirtileri gibi süreçler, gerçekte Roma dönemine kadar uzanan kırılışı zirveye ulaştırdı. Ondokuzuncu yüzyıldan bu yana antik büyülü dünya aramızda ancak folklorik gelenek olarak varlığını sürdürmeye çalışmaktadır. Buna rağmen birey olarak insanın hala pre-logic ve animist güdülerinden kopamamış olması herhalde ayrıca ele alınması gereken bir mucizedir.

Bugün eski Mezopotamya dinlerine ilişkin ana kaynaklarımız (çivi yazılı belgeler, arkeolojik kalıntılar) Yahudilik, Hristiyanlık konusundaki ana belgelerden çok daha fazladır. Ondokuzuncu yüzyıldan itibaren okunmaya başlanan Sümer, Akad, Asur, Babil, Mısır, Hitit... gibi uygarlıklara ait yüz binlerce çivi yazılı tablet vardır. Her geçen gün yer altından yüzlercesi gün ışığına çıkarılmaktadır. Binlerce yıl sürmüş bu uygarlıkların neredeyse her şeyi kayıt etmeleri göz önüne alınırsa bu bolluğun sebebi anlaşılabilir. Öte yandan yazı için kullandıkları araçların büyük oranda kilden ve taştan olduğunu da hesaba katmak durumundayız. Fakat bu kadar çok belgenin varlığı, araştırıcıya metodik bir zorluk da çıkarmaktadır. Metinlerin transkripsiyonu, okunuşu, çevirisi gibi epigrafik zorluklar ve araştırılan konuya uygun tasnifler yapma oldukça oyalayıcıdır. Bundan dolayı bu konuları araştıran modern bilim insanları, tamamen mikro alanlara yönelmekte ve konuya genel bakışı zaman zaman ihmal etmektedir. Bu noktada bizim çalışmamızın, ihmal edilmiş genel bakışı sağlama kaygısında olduğunu söylememiz uygun olacaktır. Elinizdeki kitap mikro verilerden hareketle konunun genel bir sunumunu yapma amacındadır.

Dinler tarihinde genel çalışmalar büyük oranda fenomenolojiktir. Ayrıntılar ve analizler konunun parçalarını ve daha sonra da parçalardan yola çıkarak bütünü anlamaya imkan sağlar. Elinizdeki çalışma metodik olarak fenomenolojiktir ve eski Mezopotamya dinlerinin geneli hakkında bilgi vermek üzere hazırlanmıştır. Bununla birlikte tasviri değil, analitiktir. İşte bu amaçla herhangi bir dinin analizini yapmak için gerekli olan üç ana konu ve başlık – *tanrı inancı, ritüel, tapınak* – ele alınmıştır. Özellikle antik Mezopotamya dinlerinin iyi anlaşılabilmesi, bu üç konunun iyi çözümlenmesine bağlıdır. Bir dinin temeli olan tanrı ve insan arasındaki ilişki, bu üç unsurun kombinasyonu çerçevesinde irdelenebilir. Konularımızı bu şekilde saptamamızın nedeni budur.

Öte yandan eski Mezopotamya dinlerini çalışmak sadece o uygarlıklara ait bir yapıyı çözümlemek anlamına gelmez. Unutulmamalıdır ki, antik Mezopotamyalıların inançları kendilerinden önceki binlerce yıllık prehistorik inançların yazıya geçirilmiş özetidir. Ayrıca antik arketipler evrensel olduğuna göre, Mezopotamya inançlarının üzerinde yükseldiği arketipleri incelemek, eş zamanlı insanlık tarihinin ortak inançlarını incelemek anlamına gelecektir. Mezopotamya'dan kalan belgeler Hinduizm, Yahudilik, Zerdüştlük gibi dinlerden binlerce yıl önceye uzanır, dolayısıyla hakikatin tarihsel yarısına daha yakındır.

Antik dünya dinleri, modern insan için anlaşılmaz, tuhaf ve bütünüyle algılanmadığı için saçmadır. Belki de eski dinleri anlamanın önündeki en büyük engel bu dar bakıştır. Bu yanlış anlamanın en büyük nedeni, modern öncesi toplulukların düşünme kalıplarının, içlerinde yaşamış oldukları uygarlığa paralel olarak farklı bir yapıda gelişmiş olmasıdır. Sebep-sonuç ilişkilerini birbirine bağlayan bağ, modern insanın bilim ve deneyim aracılığıyla elde ettiği etyolojik bağdan çok daha farklı, büyülü bir dünya algısından kaynaklanır. Doğadaki bir takım olayların -deprem, fırtına, salgın...- sebebinin bilinmediği bir dönemde, insanların sebep-sonuç ilişkisini bugün bizim mitolojik adını verdiğimiz bir dille açıklamaya çalışması dinsel reto-

riğin de benzer şekilde ifade edilmesini kolaylaştırmıştır. İşte antik dünya insanının içinde yaşadığı konjonktürün ürettiği temel arketiplerin çözümlenmesi, o dinlerin anlaşılmasına da ciddi anlamda katkıda bulunacaktır. Antik arketipler uygarlığın gelişimine paralel olarak değişseler bile, modern hayatta varlığını sürdürmektedir. Günlük hayatın küçük sihirli ayrıntıları bu arketiplerin otantik olarak varlığını devam ettirdiği gizli alanlardır.

Antikçağ insanının /eski Mezopotamyalıların temel arketipleri nelerdi? Bu sorunun cevabı kitabımızın giriş bölümünü oluşturuyor. Sorumuzun cevabı eski Mezopotamyalıların temel düşünme kalıplarını analiz etmeye ve dinsel inançlarını daha iyi anlamaya katkıda bulunacaktır. Dinler tarihi çalışmalarının ilgi alanına girdiği oranda, antik çağ zihniyetinin çözümlenmesi için birkaç temel arketip üzerinde durulması uygun olacaktır. Bunların başında metamorfik zihniyet ya da arketip gelmektedir. Modern insanla antik insanı ayıran en önemli zihniyet farklılıklarından biri, eski insanların düşünme formlarının metamorfik bir kalıp üzerine oturuyor olmasıdır. Metamorfoz arketipi, her türlü varlık tipinin birbirine dönüşebilecek şekilde özdeş bir yaşam alanını paylaştığı inancı üzerine oturur. Henüz bilimsel gözlem ve ampirik çıkarımların bulunmadığı bir dönemde varlıkların doğasına yönelik geliştirilen düşüncelerden kaynaklanan metamorfoz arketipi, varlıkların arasında ontolojik ve hiyerarşik bir farklılık görmemiştir.

Bir anlamda naturalist/animistik vahdet anlayışının uzantısı olan bu arketip, adeta bütün varoluş modellerinin birbirine dönüşebileceği hayali bir havuz öngörür. Böylece insanların hayvan, hayvanların bitki ya da tersi pek çok kombinasyona imkan tanıyan bu havuz, mitolojik dilde "evrensel ruh" adıyla bildiğimiz fenomendir. Mitolojik retorikte sürekli form değiştiren tanrılar, inkarnasyon-avatar motifleri, "insan-hayvan-bitki kardeşliği" ya da pek çok benzeri fenomen bu arketipten kaynaklanır. Mitolojik dil bu arketipin sonucudur. Bektaşi-Alevi litera-

türünde "don değiştirmek" terimiyle bildiğimiz fenomen bu mitolojik dile verebilecek en tanıdık örneklerden biridir.

Özellikle ritüellerde ve büyülerde kullanılan "ikame" (substitute magic) ve "benzer benzeri çeker" (symphatic magic) formülasyonları, bu zihniyetin ürünüdür. Böylece işlediğimiz günahları bir hayvana yükleyerek arınmak (ikame büyüsü / ritüeli), yağmur yağdırmak için yağmur sesi çıkararak ritüel yapmak (benzer benzeri çeker ilkesi) ya da binlerce benzeri fenomen matamorfoz arketipiyle ilgilidir. Prehistorik dönemlerde mağara duvarlarına çizilen avlanma sahnelerinin, gerçekte yapılacak avlanma anını başarılı kılmaya yönelik bir uygulama olduğuna, birini kendimize tâbi kılmak için ondan alacağımız bir eşya üzerinde büyüsel uygulamaların başarılı sonuçlar vereceğine yönelik inançlar aynı arketiple ilgilidir.

Levy – Bruhl'ün mystic participation (mistik katılım), Joseph Campbell'in ve George Frazer'in symphatic magic dediği fenomen budur.

Büyüsel etyolojik zihniyet denilen arketip, antik çağların bir diğer temel arketipidir. Henüz bilimsel keşiflerin yapılmadığı bir dönemde doğadaki çeşitli olayların oluş mantığı, modern insanınkinden bir hayli farklıydı. Herhangi iki olay arasındaki sebep-sonuç ilişkisi, bilimsel formülasyonlarla değil de mitolojik bir retoriğe zemin hazırlayacak şekilde, doğaüstü bir alana refere edilerek açıklanırdı. Böylece örneğin, depremlerin nedenlerinin henüz bilinmediği antik çağlarda, sarsıntının nedeni, çoğu kez yeraltında tatmin edilmemiş demonik ("cinni", yarı tanrısal varlıklar, tam doğru bir karşılık olmasa bile cinler, hayaletler, kötü ruhlar) varlıkların işleri olarak görülürdü. Yeraltındaki jeolojik oluşumların bilinmediği bir dönemde volkanik patlamalar, genellikle volkanlarda yaşayan tanrıların eylemi olarak düşünülürdü. Greklerin kendilerine anlaşılmaz gelen akustik veya yankının nedenini, bir peri kızına aşık olan ve bundan dolayı çıldıran yarı tanrı *Eccho*'nun (eko, yankı), duyduğu her sesi tekrarlamasına bağlamaları tuhaf değildir. Sebep-sonuç arasında

kurulan bu etyoloji (mitolojik – büyüsel nedensellik formülasyonu) şüphesiz dönemin her şeyde canlılık unsuru arayan animistik konjonktürüyle uyuşur. Her fenomen tanrısal bir havuzdan beslenir. Böylece sebep-sonuç ilişkisine egemen olabilmek (büyü / ritüel) doğa yasalarını ters düz edebilir. Depremin önlenmesi yeraltı tanrılarına yapılacak bir ritüelle olabilirdi. Adeta büyü ve ritüel doğa yasalarına egemen olabilmenin tek yoludur. Böyle bir etyolojisi olan zihniyetin, doğa olayları karşısında duyduğu huşu ve saygı, evrenin matematik dilini keşfettiğimiz son birkaç yüzyılda sona ermiştir.

Antikçağ insanının düşünce yapısını oluşturan bir başka arketip *ab origina*dır. Her şeyin prototipinin geçmişte var olduğu, geçmişe duyulan özlem, her şeyi geçmişte olduğu gibi yapma, yapılan her şeyin geçmişte yapıldığı için yapılması gibi kavramları içine alan *ab origina* arketipi, antik çağ insanını geçmişe çeken mıknatıs rolünü oynamıştır. Özellikle Mircae Eliade, Joseph Campbell, Carl Gustav Jung gibi yazarlar bu arketipin dinler ve insanlık tarihi için ne kadar önemli olduğunu göstermiştir. Muhtemelen var olan şeylerin sebebini açıklamaya yönelik etyolojik mantığın ve evren algısının sonucudur. İçinde yaşanılan zamanda yapılan ritüeller, ibadetler ve kurbanlara meşruiyet sağlayan *ab origina* arketipi, antik çağın yoğun muhafazakar tutumunun sebebidir. En ideal durum ve an, başlangıçta tanrıların dünyayı düzene koyduğu an, bazen insanın yaratılışından önceki tanrısal alem alanıdır. Yapılan ritüellerin yapılış sebebi, ilk kez o durum ve zamanda yapıldığı içindir. Bundan dolayı her ayin ve ibadet mümkün olduğunca idealdeki ilk biçimine uygun olmalıdır. Şüphesiz eskinin yüceltilmesi, birey olma teşebbüslerinin de önüne geçen komünal bir ideoloji ve manipulasyon aygıtıdır. Her şey eskiden en güzelse, gelecek yoktur. Birey olma ya da komünden kopuş, geleceğin olmaması ideolojisi ile garanti altına alınır.

Muhtemelen bu arketipin kaynağında, insanın zaman kavramıyla (sonsuz yaşam) olan mücadelesini kaybetme dene-

yimi ve daha güçlü olunan gençlik / egemenlik / başlangıç dönemine duyduğu korkulu tutkusunu, geleceğe, bilinmeyene, zamanla aşınmaya, hatta ölüme giden sürece tercih etmesi fenomeni yatar. *Gılgamış* destanı ölüm deneyiminden kaçılamayacağını söyleyerek, gelecek kavramının dillendirilmesini yasaklar ve geçmişe sadakatin ideolojik örgüsünü kurar. Ayrıca rutin olarak yerine getirilen ibadetlerin sorgulanması da önlenir.

"Başlangıçtaki mükemmellik" arketipinin yukarıda açıklanmaya çalışılan sosyo-psikolojik yanı dışında bireyin psikolojik yanına hizmet eden bir sonucu daha vardır. Geçmişe olan tutku, kişiyi 'doğduğu rahmine' bağlı tuttuğu için çocuksu saflığın ve mentalitenin sürdürülmesine ciddi anlamda katkıda bulunmuştur. Rahmin dışına çıkmak için yapılan her girişim cezalandırılacaktır.

Ritüeller aracılığıyla sağlanan her geçmişe dönüş, bilinçaltını temizleyen rahme dalıştır. Bir tapınakta yapılan ibadet ya da kutsal bir günde içine girilen yeni zaman, insanı rahimdeki ilk haline götürür. Modern zamanlarda bayramlar veya özel günler aracılığıyla girilen ilahi zaman boyutu ile seküler zaman boyutu arasındaki fark, antikçağ insanı ile karşılaştırıldığında olağanüstü açıktır. Antikçağ mentalitesinde ritüeller, zaman boşluklarıdır, bir kesitten diğerine geçişi kolaylaştırır, kişiyi arındırır. İlk olana dönüş arketipi, büyülü evren algısının devamını sağlar. Yeni olan hiçbir şey yoktur. Bu doğal insanın en yalın ideolojisidir. Yenilik, sapmadır ve kozmik ahengin bozulması anlamına gelir. Eski Mezopotamya'da bu kaygı özellikle tapınak inşaasında gözlemlenebilir. Herhangi bir tapınak inşaa edileceği zaman tamamen eskisinin yerine, aynı planlarda yapılmalıdır. Küçük bir kayma ya da sapış kozmik düzenin yıkılması anlamına gelir. İnsan ve tanrıyı buluşturan tapınak başlangıçta ne ise öylece olmalıdır. Tersi olduğunda tanrılar adeta tapınakların yolunu bulamaz. Bu da kozmik kırılma demektir. Varoluş evrilen bir süreç değil, başlangıçta olanın serpilmesi ve

çıktığı kaynağa geri dönmesidir. Paganizmdeki bu vahdet anlayışı ve mekanik dünya algısı son derece şaşırtıcıdır.

Buraya kadar anlatılmaya çalışılan, antik dünya insanının evrene hangi arketipler çerçevesinde baktığı ve inançlarının bu bakış üzerine nasıl oturduğuyla ilgilidir. Şüphesiz burada ele alınan arketipler dinler tarihi alanına girenlerdir. Tarihe konu olan başka alanlarda başka tip kalıpların keşfedileceğine kuşku yoktur. Büyük olasılıkla bu giriş, modern okuyucunun eski dinlere bakarken geliştirdiği önyargıyı yumuşatmasına katkıda bulunacaktır. Hatta bu, büyülü dünyadan günümüze miras kalan birtakım değerleri bir başka gözle değerlendirmesi doğrultusunda ipucu olacaktır. Her şeyden önemlisi, modern insanın eski dinlerdeki anlatımların saçmalığı şeklindeki anlamsız kabulünü sorgulamasına imkan vermesini umuyoruz.

Birinci Bölüm

Eski Mezopotamya'da Tanrılar

Elinizdeki kitabın zaman dilimi MÖ. 3500'ler civarında başlar ve MÖ. 4. yüzyılda Hellenistik döneme kadar gelir. Coğrafyası ise Sümer, Akad, Asur, Babil topraklarını, yani büyük oranda bugünkü Irak ve Suriye'yi, daha bildik bir ifadeyle Mezopotamya'yı içine alır. Aslında Filistin ve Kenan bölgesi ile Anadolu ve İran'ın bir bölümü de aynı coğrafyanın ve uygarlıkların uzantısıdır. Fakat Filistin-Kenan bölgesi Girit ve Mısır, Anadolu coğrafyası Kafkasya ve Ege, İran ise Kafkasya ve Asya ile etkileşim halinde olduğu için tam Mezopotamya'lı sayılmazlar. Bu bölgeler daha özel, daha evrensel unsurlar taşır ve daha çok "Akdeniz Uygarlığı" adı verilen havzaya yerleştirilir.

Etnik olarak bakıldığında, bölgede egemen üç ana ırk grubu mevcuttur. Sümerler bazı görüşlere göre Ural- Altay kökenli, bazı görüşlere göre Hindistan'daki Dravid ve Tamilleri de içine alacak şekilde Sudan- Nubya kökenlidir. Sümerce-Türkçe arasında bazı kelimeler ve semantik açıdan ortaklıklar varsa da, Dravid- Tamil ve Nubya- Mande siyahları ile Sümer dili ve gelenekleri arasında çok fazla benzerlikler vardır. Birtakım çevreler Sümerce, Dravidce, Mısırca ve Nubyacayı, Proto – Sahra diller diye Orta Afrika'ya yerleştirmektedir.[1]

---

1 Bu diller arasındaki kelime benzerlikleri bayağı çoktur. Derli toplu bilgi için bkz. Clyde -Ahmad Winters, "The Proto – Culture of the Dravidians, Manding and Sumerians", *Tamil Civilization*, v. 3, n.1. India, 1990, s. 3-6.

Anavatanları Suriye-Ürdün civarı olan ve Akad, Asur, Babil, Kenan, Yahudi, Arap uygarlıklarını oluşturan Samiler ikinci temel ırk grubudur. Son olarak Hitit, Mitanni, İran, Grek gibi ırklara temel oluşturan Hind- Avrupalılar vardır. Adını koyamadığımız lokal, prehistorik halkların bu uygarlıkların oluşumuna katkılarını şu an için bilmek zordur. Muhtemelen yerel halklar M.Ö. 3000'lerden itibaren yukarıda sayılan ırk ve uygarlıkların içinde asimile olmuştur. Sümer-Akad dinlerindeki fetişistik unsurlarla, demonik ("cinni") varlıklar büyük olasılıkla bu kayıp uygarlıklardan kalmadır. Prehistorik Mezopotamyalılardan Sümer gibi uygarlıklara kalan miras katmanları az çok tahmin edilmektedir, fakat şu an çalışmamızın konusu dışındadır.

Kenan bölgesi uygarlıkları (Ugarit, Filistin- Fenike, Lübnan), etnik ve teolojik konularda Sami unsurlar, kültürel fenomenlerde ise Akdeniz / Grek / Girit coğrafyalarından gelen etkilerin karışımı sonucu kendi başına bir ekol oluşturmuştur. Eski Mısır'ın Mezopotamya'da belli bir siyasal etkinliği vardıysa bile, dinsel ve etnik anlamda ciddi izler bırakmış değildir. Mısır'ın Ortadoğu'daki dinsel etkinliği ancak senkretik hareketler bağlamında Hellenistik dönemden sonradır. Anadolu ve İran, Hititler, Elamlılar gibi Hind-Avrupa'lı kabilelerin egemenliğindeydi. Onlar da Mısır gibi siyasal anlamda Mezopotamya'da etkili olsalar bile, dinsel ve etnik anlamda içlerine kapalıydı. Klasik Mezopotamya'da iyi bildiğimiz Hind- Avrupalılar Mitanniler olmuştur. Doğrudan Hint dilleriyle ilişkili bir dili olan Mitannilerin, Ortadoğu'daki güçleri sınırlıydı. Kökeni tam bilinmeyen fakat Kafkas halkları ile ilişkilendirilen Hurilerin Mezopotamya'da her anlamda güçlü bir etkinliği vardı. Kuzey Suriye, Fırat-Dicle boyu, hatta Anadolu'da önemli bir nüfusu olan Hurilerin, inanç bağlamında Yahudiliği içine alacak kadar etkileyici sağlam bir yapısı olmuştur. Hurilerin devamı olduğu kabul edilen Urartular da kısmen bu etkiyi sonraki yüzyıllarda devam ettirdi. Bütün bu kültürlere rağmen, Mezopotamya'mız daha çok onu asıl şekillendiren Sümer-Akad-Asur ve Babil uygar-

lıkları ile sınırlı olacaktır. Çünkü Mezopotamya'da pek çok şeyi olduğu gibi dinsel yapıyı da aslında bunlar belirlemiştir. Modern zamanlara kadar gelen miras da bu uygarlıkların sonucudur.

Bizi ilgilendiren Mezopotamya coğrafyamızı belirledikten sonra, bu coğrafyadaki dinleri çalışmanın metodik zorluklarından birine değinmek gerekmektedir.

Bu kadar geniş ve heterojen bir dünyada inanç sistemlerinin de birbirinden farklı olması beklenirken, tersine Mezopotamya inançları neredeyse bir bütün oluşturacak kadar tek şekillidir. Tanrı, ritüel, ibadet gibi pek çok fenomenin adları farklı olsa da (bazen onlar da aynıdır) mitoslardan kültlere kadar her şey birbirinin devamı gibidir. İşte bu harcı sağlayan esas uygarlık Sümerlerinkidir. Sümerler Mezopotamya'ya bütün değerlerini dikte etmiştir. O kadar ki, tarihsel olarak ortadan kalktıktan sonra bile, Latincenin Avrupa'daki pozisyonuna benzer şekilde, Sümer dili ve kültürü, varlığını iki bin yıl daha sürdürmüş, pek çok ritüel bu dilde yapılmaya devam etmiştir. Buradan kaynaklanan metodik problem, hangi inançların Sümer hangilerinin Akad, Asur ya da Babil'e özgü olup olmadığını kolay anlayamamamızdır. Sümerlere ait bir inanç unsuru diğerlerinde, Asur- Babil'de görülen inançların başka sistemlerde bulunuyor olması, hangi kültürün ne kadar otantik olduğu meselesini anlamayı zorlaştırmaktadır. Bundan dolayı biz de iç içe geçmiş bu kavramları uygarlıklarına göre değil, dinsel fenomenlere göre ele aldık. Asur ya da Sümer dini nasıldır, bunu anlamaktan çok (ki bunu anlamak zordur) birbirine geçmiş fenomenleri ortak olarak anlama çabasındayız. Aslında metodik zorluk metodik bir kolaylığa da dönüşmektedir.

Belki bu bağlamda değinilmesi gereken bir başka konu, Mezopotamya'daki bu bütüncül dinsel yapının temelinde, yukarıda söylendiği gibi, Sümerlerin mi yattığı, yoksa Sümerlerin de kendilerinden önceki prehistorik, lokal Mezopotamya inançlarını katolizör olarak sonraki dönemlere mi aktardığı meselesi-

nin hala çözülememiş olmasıdır. Büyük bir olasılıkla, Akad, Asur, Babil inançlarının Sümerlerden devraldığı fenomenlerin önemli bir kısmı Sümer öncesi prehistorik Mezopotamya'ya kadar çıkar. Fakat bu ayırım şu an bu kitabın konusu dışında durmaktadır.

Mezopotamya dinlerinin içeriği üzerine çalışmak sadece bölgedeki uygarlıkların inanç yapısını çözümlemek anlamına gelmez. Yahudiliğin de bu kültür çevresinde doğmuş olması, hatta bazı Mezopotamya doktrinleriyle Yahudilik arasındaki benzerlikler (bu noktalara ileride değinilecektir) konunun önemini daha öteye taşımaktadır. Yahudilik, hatta Hristiyanlık gibi ana monoteist dinlerde birtakım zengin folklorik inançların Mezopotamya inançlarına kadar çıktığı bilinmektedir. Ortadoğu'daki batıni gelenekler ve gnostik doktrinlerin oluşumunda, eski inançlarla Yahudi - Hristiyan inançlarının kaynaşması önemli bir rol oynamıştır. Eski iman akideleri, yeni imanlara eklemlendiğinde ortaya çıkan sonuç, büyük oranda batınilik, gnostisizm ve bunların kendini ifade retoriği olan mistisizmdir. Mistik ya da Kabalacı Yahudi geleneğinin ortaya çıkışında, pagan tanrıların Yahve'ye asimilasyonunu görmezsek eksik bir iş yapmış oluruz. Yenilerek egemen kültüre zorunlu asimile ihtiyacı hisseden her dinsel hareket mistik bir yoruma eğilim gösterir. Senkretik ve heterodoksi haraketler daima mistik karakterlidir. Bundan dolayı günümüze kadar gelen bütün mistik dinsel yorumların çözümlenmesinde Mezopotamya geçmişi daima göz önüne alınmalıdır.

Eski Mezopotamya inançlarının büyük oranda animistik ve naturistik temeller üzerine oturduğunu biliyoruz. Doğadaki pek çok olgu, ya tanrısal bir güçle ya demonik karakteri olan varlıklarla ya da *mana* türünden doğaüstü canlılığı olan yapılarla ilişkilendirilmiş ve donatılmıştır. Bununla birlikte, Sümer-Akad uygarlığının gelişimine paralel olarak, sosyal yapının adeta "gökyüzüne projekte" edilmesi sonucunda, tanrıların ve doğaüstü güçlerin kendi aralarında belli bir hiyerarşik yapı oluş-

turduğu netçe görülmektedir. Şüphesiz Sümer- Akad dini, basitçe tanrılar ve insanlar arasındaki ilişkiyle sınırlı arkaik bir sisteme mahkum olmamıştır. Evrensel düzen, tapınma, kurban, ritüel, insanın yaratılıştaki yeri gibi dinden beslenen fenomenler konusunda oldukça zengin düşünceler geliştirmiştir. Bu bölümde başlangıç olarak tanrı fikri, tanrıların fonksiyonu, insanla ilişkisi gibi dinler tarihine temel olan birtakım esasları incelemeye çalışacağız. Amacımız, eski Ortadoğu halklarının tanrı konusunda geliştirdiği düşünceleri ya da kavramları anlamaktır.

Daha fazla ve sistemli bilgimiz olduğu için, bütün antikçağ inançlarında görüldüğü gibi, Mezopotamya inançlarındaki yapısal kombinasyonları da eski Roma dini terminolojisini kullanarak vermeye ve örneklemeye çalışırsak ortaya çıkan manzara aşağı yukarı şu şekilde olacaktır. Her şeyden önce Mezopotamya'da tanrılarla insanlar arasındaki ilişkinin, *res divinae* (tanrılar alemi) ve *res humanae* (insanlar alemi) arasındaki ideal bir *pax deorum*'a (karşılıklı barış) dayanması gerektiği bilinmelidir. Buna göre, gerek tanrılar gerekse insanların talep ettiği normal durum karşılıklı işbirliğidir. Bu işbirliği sadece tanrılar ve insanları tatmin edecek bir ideal değil, aynı zamanda kozmik düzenin varlığını sürdürmesine katkıda bulunacak derin bir ilişkidir. *Pax deorum*'un, *lura* (insanın tanrılara olan ödevi) ve *fas* (tanrıların insanlara karşı sorumluluğu) şeklinde iki temel yanı vardır. Tanrıların ihtiyaçlarını gidermek için yaratılan insanın, ritüeller aracılığıyla ödevlerini yerine getirmesine karşılık, insanlar da hem bu, hem öte dünyada rahat yaşamak üzere tanrılar tarafından korunmak durumundadır. Tanrıların meydana gelişi kozmik varoluşun adeta zorunlu uzantısı iken, insanların varoluş kaynağı bütünüyle tanrıların iradesi sonucudur. Bununla birlikte kosmosun ve dolayısıyla tanrıların varlığı, aslında insana ya da onun tarafından gerçekleştirilecek olan ritüele, ibadete bağlıdır. Tanrıların insan hayatının en detay noktalarına kadar olan müdahelesinin gerekçesi biraz da budur. Bu derin dinsel ideoloji, karşılık olarak bireyin obsesif korkularına kaynaklık oluşturur. Her an tanrılar tarafından gözlemlendiğini düşünen şizof-

renik dünya algısı da bundan çıkar. Hayatın bütün ayrıntılarına sızan bir gözlenme korkusu ve sonuçta karşılaşılacak olan belayı saf dışı bırakmak için yapışılan ritüel, bu ikili ilişkinin en bildik sonucudur. İki alem arasındaki ilişki *do ut des* ("ver ki vereyim") mekaniği içerisinde çalışır. *Do ut des* ilkesi adeta karşılıklı rüşvet teolojisidir. Herkes kendi çıkarı için gerekli olan ne ise yapmak durumundadır. Tanrıların hakkı olan pay, *sacer* (kutsal)'dır. *Sacer* ya da tanrılara ait olan hakkın ihlali (*vitium*), tanrıların insanlara bela verme ve öfkesine (*ira deorum*) yol açar. *İra deorum*'u engellemenin tek yolu tanrıların payı olan ritüeli, ibadeti sunmak ve insanların birbirleriyle olan ilişkisinde ahlakı gözetmektir. Ahlak karşıtı eylemler suç, tanrı karşıtı eylemler günahtır. Suç kozmik düzeni sarstığından dolayı doğrudan tanrısal iradeye başkaldırı anlamına gelir. Çünkü insanların birbirine karşı işlediği suç kozmik denge üzerinden tanrıların da varlığını tehlikeye sokar. Sosyolojiye konu olan suç, teolojiye konu olan günahla birleştirilir. Muhtemelen anarşi ve toplumsal dengeye karşı yapılacak saldırı ancak teolojik okumayla önlenebilecek ve toplumsal statüko varlığını sürdürebilecekti.

İşte derinde tanrılar ve insanlar varlığını birbirlerine borçlu ise de, görünüşte kudretli olan ve yönlendiren tanrılardır. Bununla birlikte insan ötesi ve üstü güçleri içeren tanrısal alemin çok homojen olduğunu söylemek zordur. Bu geniş dünya kendi içinde hiyerarşik bir yapıya sahiptir. Mutlak güçlü tanrılar, daha ikincil ve çoğu kez varlığını her anlamda güçlü tanrılardan alan daha az önemli tanrılar, demonik (tam karşılığı olmasa da cin türünden varlıklar)[2] güçler, kısmen tanrı, kısmen insan varlıklar (*Adapa, Gılgamış*), dev varlıklar, canavarlar, kahramanlar bu geniş alemin kadrosudur. Aralarında hiyerarşik olanından

[2] Aslında Grekçede demon, "küçük tanrılar" demektir. Proto-Hind Avrupacada *da* ("bölmek, tayin etmek") kökünden gelir. Demonlar insanların kaderini belirleyen küçük tanrılardır. Grekcedeki Zeus, Sanskritçedeki Div de aynı kökten gelir. Eski Ahidin Grekçe tercümesi pagan tanrılara demon der.

ihtiyaç sonucu olanına kadar pek çok ilişki türü vardır. Çalışmamızda ilk önce tanrılar aleminden başlayacak ve insanüstü diğer varlıkların dünyasına kadar inmeye çalışacağız. Bu amaçla aşağıdaki satırlardan itibaren eski Mezopotamya'daki soyut tanrı kavramından yola çıkacağız. Daha sonra tanrılar ve diğer varlıkları irdeleyeceğiz. Burada unutulmaması gereken nokta bu varlıkların binlerce olduğudur. Elinizdeki kitabın sınırları içinde bunu irdeleme şansımız yoktur ve böyle bir amacı doğru da bulmuyoruz. Doğaüstü alemdeki pek çok var oluş türünün benzer fonksiyonları ve mantığı vardır. Bundan dolayı Mezopotamya'yı en iyi temsil edecek fenomenleri seçmeye çalıştık. Önemli olan alt alta hangi tanrının ne özelliği olduğunu sıralamak değildir. Ortalama bir ansiklopedi içinde fazlasıyla bulunacak bu tasvirler, eski Ortadoğu dinlerini anlamak için çok fazla katkı sağlamaz. Asıl sorunumuz Mezopotamyalıların tanrı olgusunu nasıl algıladıklarıdır. Diğeri pek çok dinler tarihi çalışmasında yapılan gereksiz tasvirlerdir. Böyle bakıldığında da hiçbir analiz değeri taşımazlar.

Ana konumuza girmeden önce dikkat edilmesi gereken son nokta, modern araştırmacıların eski insanları algılama sistemine karşılık, onların kendilerini nasıl algıladığı meselesidir. Bir Mezopotamyalı için tanrısal alemle ilgili inançlar her şeyden önce nesilden nesile aktarılan özel bir bilgidir (Akadca *piruštu, niruštu*) ve ancak inisiye (erginlenmiş) olanlarca (Akadca *müdü*) aktarılabilir.[3] Gerek tanrılarla ilgili, gerekse varoluşa ait tüm bilgiler Sümerce *namkuzu* ("arı bilgi"), Akadca *nemegu* ("saf bilgi") diye adlandırılır ve bunlar İbranicedeki *hokma*'nın (hikmet) tam karşılığıdır. Babil hikmet literatüründen klasik bir örnek olan *Ludlul bel nemegu* ("Rabbın hikmetini öveyim") adlı metin, tüm bu bilgilerin tek sahibinin tanrı *Marduk* (Sümerce *Enki*, Akadca *Ea*) olduğunu söyler. Onlara göre var olan bütün

---

[3] K. Van der Toorn, "Why Wisdom Became a Secret", *Wisdom Literature in Mesopotamia and Israel*, Ed. R. Clifford, Atlanta, 2007, s. 26.

inançlar ve dayandığı fenomenler bütünüyle gerçektir ve söylendiği gibidir.[4]

Mircae Eliade'nin söylediği gibi mit modern insan içindir. Antik dünyada mit yoktur, gerçeklik vardır. Tanrılar, inançlar, ibadet, ritüel ya da insanüstü alana ait her şey gerçektir ve özel bir gelenekle mümine ulaşır. Buradan bakıldığında modern araştırmacıların önem verdiği ve analizlerinde kullandığı tarihin akümülatif oluşumu antik dünyada ne bildik bir şeydir ne de eksikliği hissedilen metodik bir arayıştır. Her şey olduğu gibi vardır ve bugünkü hali başlangıçtakilerin aynısıdır. Tarih insanlar içindir, tanrılar için değil. Tanrılarınsa öyküleri (efsane, mitos) vardır ve bütünüyle gerçektir.

Şimdi yeniden konumuzun ana çatısı olan tanrılarla ilgili soyut düşüncelere gelebiliriz. Bu bağlamda aşağıda sıralanacak düşünceler şüphesiz sadece Mezopotamya'daki tanrı algısını vermeyecek, aynı zamanda Mezopotamya dinlerinin bütünü hakkında bir fikir sahibi olmamıza katkıda bulunacaktır.

1. Mezopotamya halklarında soyut ve insani özelliklerden arınmış (ya da antropomorfik olmayan) bir tanrı fikri yoktur. Tanrı isimlerinden önce Sümerce *dingir*, Akadca *ilu* determinatifinin kullanılıyor olması bir kavramın soyut olarak algılandığı anlamına gelmez. Bu daha çok eski dillerin linguistik felsefesinin yol açtığı gramatikal yapıdan kaynaklanır. Tanrılar tamamen insanlar gibidir, çünkü tanrılar onları "kendi suretlerinde" yaratmıştır. Yerler, içerler, cinsel ilişki kurarlar, çocukları olur, bazen ölürler, bazen geçici ölürler, ama çoğu kez ölümsüzdürler. İnsanlardan en büyük farkı müthiş güçleri ve yetenekleridir.

Tanrılar tam anlamıyla bir aile gibi yaşarlar. Bu ilahi aile Asur gliptik (mühürcülük) sanatında bir dağdan çıkan ve

---

[4] Paul-Alain Beaulieu, "The Social and Intellectuel Setting of Babylonian Wisdom Literature", *Wisdom Literature in Mesopotamia and Israel*, Ed. R. Clifford, Atlanta, 2007, s. 3.

gökyüzüne ulaşan hurma ağacı şeklinde tasvir edilir. Ağacın gövdesini *Anu, Enlil, Ea* gibi ana tanrılar oluşturur. Bütün diğer tanrılar bu tanrılardan meydana gelmiştir. Tanrılar alemini temsil eden bu ağaç, bazen insan bedeni şeklinde betimlenir. Suriye Ugarit'teki Semitik Kenan literatüründe tanrılar *dt ilm* ("tanrılar ailesi") terimiyle geçer. Mezmurlar 89/5-7, İsrail'in tanrısını diğer kutsal varlıklarla (melekler) bir bütün olarak tanımlarken *biqhal qedoşim* ("kutsal olanlar ailesi") şeklinde bir ifade kullanarak komşusu Ugarit'teki terminolojiyi devam ettirir. Bu benzerliklerin nedeni insanın tanrısal alemi nitelendirirken, kendi yaşam birimlerini ve şablonunu kullanmasıdır.

Yüzlerce tanrı, yüzlerce doğaüstü varlık mevcuttur. *Anu, Enlil, Ea* henoteizmi ("üçlü birlik") yaygın olsa bile, Mezopotamya dinleri, kesin olarak politeisttir. Akad, Asur, Babil devletleri dönemlerinde sırasıyla *Şamaş, Asur* ve *Marduk* gibi tanrılar etrafında monoteistik bir eğilim yaratılmıştır, fakat bu tamamen siyasi ve retorikseldir. Tanrılar bütünüyle antropomorfikdir. Bu antropomorfizm (insan biçimli tanrı anlayışı) o kadar güçlüdür ki, *Enki* gibi kudretli bir tanrı bile *Me*'yi (ilahi ve kozmik düzen) sarhoş olduğu için *İnanna*'ya kaptırır. Kısmen *Anu* antropomorfizmden uzak gibi görünse bile, bu onun zamanla önemini kaybedişindendir.[5]

2. Tanrıların esas ve kalıcı mekanı uhrevi bir alemde bulunur. Bununla birlikte, tanrılar zaman zaman bu dünya dahil pek çok yerde görünebilirler. Antik dünyadaki temel arketiplerden birisi olan dağ motifi, tanrıların oturduğu ikametgah adreslerinden en önemlisidir. Sümer ve Akad uygarlıklarında tanrıların ikameti olan dağ motifi muğlaktır. Zigguratların tanrıların ika-

---

[5] Sudan Nubya ve Hindistan Dravid-Tamil dillerinde Anu adıyla bilinen önemli bir tanrı mevcuttur. Eğer Sümerler bu ırk grubundan geliyorsa Anu'yu muhtemelen çok uzak geçmişe ait bir miras olarak görebiliriz. Zamanla Sümerler kendi uygarlıklarını oluşturunca Anu ancak bu mirası yansıtacak kadar etkili olmuş olmalıdır.

met ettiği suni dağlar olduğunu tahmin etmek zor değildir. Mezopotamya'da Olimpos dağına benzer hayali bir dağ motifi şu an bilinememektedir. Fakat Kenan Semitiklerinde Olimpos dağının benzeri mevcuttur. Bu imajinasyonel kozmik dağ, *mbk nhrm*'in ("iki nehir") kaynağında bulunan *Şapanu* ya da kuzey dağıdır. Tanrı *El*, diğer tanrılarla birlikte bu dağda oturuyordu ve aldığı kararları diğer tanrılara buradaki çadırında ilan (*dd'il*) ediyordu. Kenan topraklarında çok sevilen *Kirta* destanına göre tanrılar çadırlarda (*'ahim*) ve baraka tarzında mekanlarda (*mşknt*) oturuyorlardı. Muhtemelen Kenan geleneklerini benimseyen İsrail Oğulları arasındaki kutsal Sion Dağı aynı arketipin ürünüdür. Sion Tepesi için kullanılan İbranice *har ma ed* ("Toplanma Tepesi") tabiri aynı imgeye aittir.

Öte yandan doğuda, Sümer – Akad topraklarında suni tepe, ziggurat için kullanılan *simmulti* (merdiven) kelimesi Tanrı *Nergal* ve *Ereşkigal* mitinin Asurca versiyonunda, tanrıların dünyaya inip çıktığı merdiven anlamına gelir. Bu durumda ziggurat'ların tanrıların ikametgahlarından biri olduğunu söylemek kolaylaşmaktadır.[6] Zigguratlar belki de Mezopotamya tanrılarının Olimpos Dağ'ıdır.

Bu arada Eski Ahid'in Tekvin kitabında Yakub'un "ilahi merdiveni" için kullanılan *sullam* kelimesi ile *simmultu* kelimesi arasındaki etimolojik ortaklık, aslında Yakub'un kullandığı merdivenin, "göksel bir merdiven"i temsil ettiğini ,bunun da bir ziggurata denk düştüğünü gösterir (Tekvin 28/10-19). Sümer geleneğinde tanrıların oturduğu mekanlardan bir diğeri, çoğunlukla Bahreyn Adası ile özdeşleştirilen Dilmun'dur. Tanrı *Enşag*, *Enki*, *Şamaş*, *İnanna*'nın Dilmun'da dolaştığını biliyoruz. *Enki* ve *Ninhursag* destanına göre Dilmun'un koruyucu tanrıçası *Ninsikil*'dir.[7]

---

[6] Shaul Bar, *A Letter that has not been Read: Dreams in the Hebrew Bible*, New York, 2001, s. 20.

[7] Michael Rice, *The Archaeology of the Arabian Gulf*, London, 1994, s. 133.

Sümer tanrıçası *İnanna*'nın ölüler ülkesine inişini anlatan efsanesi tanrıların içinde oturduğu ilahi bir tapınaktan söz eder.[8]

Gılgamış destanında, Hammurabi kodeksinde, *Enuma Eliş*'te ve pek çok metinde tanrıların içinde oturduğu ilahi bir tapınağa referans vardır. Yahudi tefsir literatüründe Yahve'nin içinde oturduğu ve Kudüs'teki mabedin izdüşümü olan 'göksel tapınak' (*mikdaş ha şamayim*) bu geleneğin uzantısıdır.

Öte yandan tanrılar dünyada da yaşar. Örneğin *İnanna* Fırat'ın kenarında bulduğu ne olduğunu henüz bilmediğimiz *huluppu* ağacını kutsal mekanı olan Erek şehrine getirmiş ve bahçesine gömmüştür.[9]

3. Her tanrının kendine ait bir kült merkezi vardır. Çeşitli şehirlerde bulunan bu kült merkezleri, o tanrının en büyük tapınağını içerir ve şehrin koruyucu tanrıları bunlardır. Her şehrin temel bir koruyucu tanrısının oluşu, erken dönemlerde kabilelerin kendisinden türediğine inanılan bir totemin zamanla ön plana çıkışının sonucudur. Şüphesiz Sümerler dönemi kadar geç bir dönemde, totemler şehirleri koruyan koruyucu tanrılar haline gelmiş bulunuyordu. Şehirlerin ana tanrıları, yerleşik hayata geçmeden önce totem varlıklardı. Tanrı *Enlil* Nippur şehrinde, *Enki* Eridu'da, *Nannar* Ur ve Harran'da, *Utu* Larsa'da... ana tanrılardı.[10] Bundan dolayı da bir şehir başka bir şehri ele geçirdiğinde, kendi tanrısı en önemli tanrı konumuna geliyordu. Bununla birlikte öteki tanrılar önemini kaybetse bile varlığını korumayı sürdürürdü.

4. Aynı tanrı bazen önem kazanır, bazen kaybeder. Bu durum çoğunlukla kazanan tanrının egemenliğini içeren siyasal kavgalardan kaynaklanır. Özellikle Babil devletinin Ortadoğu'da siyasal egemenliğini pekiştirmesi sonucunda Semitik tan-

---

[8] S.N. Kramer, *Sumerian Mythology, Enki and Sumer. The Organization of Earth and its Culturel Process*, New York, 1961, s. 59.

[9] S.N. Kramer, *Sumerian Mythology*, New York, 1972, s. 33.

[10] L.W. King, *Babylonian Religion and Mythology*, London, 1899, s. 11.

rılar ön plana çıkmaya başlar. Babil'in egemenliği ele geçirdiği Hammurabi'den itibaren Güneş tanrı *Şamaş*'ın önem kazandığı görülür. Aynı şekilde Asur devletinin egemenliği ile tanrı *Asur* ön plana çıkar. Önem kazanan bu tanrılar öteki tanrıların fonksiyonunu deruhte etmiş görünse bile diğerleri varlıklarını sürdürür. Bazen aynı kültürün içinde bile çekişme olmaktadır. Örneğin Sümerli kral İşme Dagan döneminde Uruk şehri önem kazanınca, şehrin tanrısı *Enlil*, Eridu şehrinin tanrısı olan *Enki*'nin önüne geçer. *Enlil*'in Nippur'daki tapınağı, Eridu'daki *Enki*'nin *Abzu* tapınağı ile kıyaslanmaz bile. Akad devleti döneminde *Şamaş*, *İştar* ve *Nergal* önem kazanmıştır. Bu bağlamda birbiriyle dostluk ilişkisi içinde bulunan müttefik şehirlerin tanrıları birleşerek adeta egemen panteonların oluşmasına katkıda bulunmuştur. Bu panteon, zamanla mağlup şehirlere de egemen kılınmaya başlanmıştır. En güzel örneklerden birini şüphesiz, erken Sümer dininde, Nippur ve Eridu şehirlerinin ittifakı sonucu, *Enlil* ve *Enki*'nin, bu şehirlere ait diğer tanrılarla birlikte resmi panteonu oluşturması sürecinde görebiliriz.[11]

5. Sümer öncesi Mezopotamya tanrıları, zamanla Sümer tanrıları içinde erimiş ve prehistorik dönemlere uzanan inançlar Sümerlileşmiştir. Örneğin Kiş'in Sümer öncesi tanrısı *Zamalmal* ve *Durpauddu* Sümerli *Ninib*'e dönüşmüştür. Buna benzer çok sayıda örnek vardır.

6. Bazı tanrı inançlarında Sümer öncesi Mezopotamya uygarlığının totemik yapısına dair referanslar bulabiliyoruz. Kiş'te lokal güneş tanrısının sembolü kartal şeklindeydi. *Enki*'nin Semitiklerdeki karşılığı olan *Ea* için kullanılan ideogram antiloptur. Akkadca *daru*, Asurca *turakhu* şeklinde telaffuz edilen antilop, Eski Ahid'in Tekvin kitabında İsrail Oğulları'nın atalarından Terah'ın şahıs adında karşımıza çıkar. Muhtemelen İsrailli-lerin pagan dönemdeki totemik inanç izlerinden biri de budur.[12]

---

[11] Peter Espak, *The God Enki in Sumerian Royal Ideology and Mythology*, Tartuensis, 2010, (basılmamış doktora tezi), s. 24, 90, 91.

Ea'nın çivi yazılı jargondaki sıfatlarında "yaratıcı antilop", "prens antilop" gibi pek çok ibare vardır. Büyük olasılıkla orjinalde su ile ilgili bir tanrı olan, bundan dolayı balıkla sembolize edilen *Ea*'ya, antilop totemini benimseyen bir kabilenin, kendi inançlarını yüklemesiyle yeni bir kült doğmuştur.

Nippur'da gazel-tanrı olarak bilinen *Mulil*, klasik totemik mirastır. Akkad tanrısı *Uz*, güneşle ilgili keçi formunda bir tanrıydı. Nippur'un güneş tanrısı *Adar*'ın sembolü domuzdu. *Marduk* boğa tanrıdır. Fırtına tanrısı *Zu* kuş formundadır. Bu ve çok sayıda hayvan formunun bir bölümü basitçe sembolik bir figür olsa da, çoğu eski lokal totemlerin yeni dini yapılarda geleneğini sürdürmüş halidir.[13] Kısaca tanrıların kutsal hayvanları ya da sembolleri, eski totemik hayvanlara yeni tanrısal figürler eklemlendiğinde ortaya çıkan senkretik durumu gösterirler.

7. Cansız nesneler de tanrı olabilmektedir. Bunların en klasiklerinden biri tuğla tanrısı *Kulla*'dır. *Kulla*, *Ea*'nın *Abzu*'yu toprakla karıştırarak yarattığı tuğla tanrıdır. Bina yapımında, özellikle tapınak yapımında binanın sağlam olmasını ve tanrısal iradeye uygun yapılmasını sağlayan temel tuğlası tanrısıdır. Davul (*balag*), hançer (*girur*, *udu*), taç (*menbur*), baston (*ninipa*), 'çaydanlık' (pot, *sen*), kap (*utul*) gibi tanrılar da mevcuttur. Müzik aletleri, takılardan da tanrı olabilmektedir. Epilepsi (*bennu*) gibi bazı hastalıklar tanrı olma potansiyeline sahiptir. Bu gibi tanrılar muhtemelen ya geçici tanrılar olabiliyor ya da herhangi bir tanrının kutsal eşyası olarak tanrısal özellik kazanıyorlardı. Fakat bu fenomenlere ritüel ve ibadet yapılabiliyordu. Bazı durumlarda tanrısallığına son verilen nesneler seküler hale dönüyorlardı.[14]

---

[12] A.H. Sayce, *Lectures on the Origin And Growth of Religion As Illustrated By the Religion of the Ancient Babylonians*, London, 1898, s. 280, 281.

[13] Lewis Spence, *Myths and Legends: Babylonia and Assyria*, New York, 2010, s. 93.

[14] Gebhard J. Selz, "The Holy Drum, The Spear and the Harp, Toward and Understanding of the Problem of Deification in Third Millenium Mesopotamia", *Sumerian Gods and Their Represantations*, Ed. I. Fenkel, Groningen, 1991, s. 170, 171, 172.

Ancak bu tip fenomenler büyük oranda sembolize ettikleri tanrı dolayısıyla tanrılaştırılırdı. Örneğin *İştar*'a ait yıldız biçimli işaret demiri (*kakabtu*), *İştar*'ın bayrağı (*urigallu*), asası (*hutaru*) teofanik nesnelerdi ve *İştar*'a gösterilen saygının aynısı onlara da gösterilirdi.[15]

8. Mezopotamya'da kişisel koruyucu tanrılar oldukça önemliydi. Her bireyin kişisel bir tanrısı vardı. Bu tanrı o kişiyi korur, dileklerini diğer tanrılara iletirdi. Eninnu şehrinin kralı olan Sümerli Entemena'nın koruyucu ve kişisel tanrısı *Sulutula* idi. Bireylerin olduğu gibi şehirlerin, halkların da koruyucu tanrısı vardı. Örneğin Isin şehrinin koruyucu tanrısı *Papilsag*, Asur şehrininki ise tanrı *Asur*'du. Mesleklere göre de özel tanrıların olduğu bilinmektedir.

9. Mezopotamya tanrılarının durumu sözkonusu olduğunda, tanrıyla ilişkilendirilen nesnelerin bizzat tanrının kendisi mi, yoksa sembolu ya da inkarnasyonu mu olduğu meselesi bilimsel çevrelerde hala tartışmalıdır. Güneş tanrısı *Şamaş*, bizzat güneşin kendisi midir yoksa temsili midir gibi sorulara hala net cevap verilebilmiş değildir. Bunun gibi boğa ile ya da bir başka hayvanla ilişkilendirilen tanrının durumu, aralarındaki ilişkinin bağlamı ciddi bir muammadır. Bize göre herhangi bir zoomorf (hayvan biçimli) ya da astronomik fenomenle ilişkilendirilen tanrının, ilişkilendirildiği nesne karşısındaki durumu esasta inkarnasyon ya da tecelli bağlamında ele alınmalıdır. Buna göre *Sin*, bizzat ayın tanrısı ya da ayda oturan bir tanrı değildir. Fakat ay, tanrı *Sin*'in tecellilerinden biridir. *Sin* ayda ya da bir başka varlıkta tecelli ederek fonksiyonunu gerçekleştirir. Şüphesiz bu ilişki basitçe sembolizm ilişkisi değildir. Tecelli ettiği her şey ona aittir, fakat o bütün tecellilerin dışında ontolojik ayrı bir varlıktır. Bununla birlikte tecelli ettiği her nesne bizzat odur ve

---

[15] Tally Ornan, "In the Likeness of Man, Perfections on the Antropocentric Perception of the divine in Mesopotamian Art", *What is a God, Anthropomorphic Aspects of Deity in Ancient Mesopotamia*, Winana Lake: Eisenbrauns, 2009, s. 97.

tanrıdır. Muhtemelen bu durum, Sümer öncesi prehistorik dönemlerde her nesnenin tanrısal / demonik / divine olarak kabul gördüğü arkaik mentalitenin yerleşik uygarlık içinde daha ileri düzeydeki yapılanmasının sonucudur. Bu görüşü en iyi destekleyen delil astral kehanet metinlerinden gelir. Bu metinlerde kahinler astral cisimleri adlandırırken, özellikle, o cisimle ilgili tanrının yaygın ya da bildik ismini kullanmazlar. Mesela *Marduk* Jupiter gezegeninin yıldızı olmakla birlikte, kahinler Jupiter'i belirtirken *Marduk* adını hiçbir zaman zikretmemişlerdir. *Sagmegar* şeklinde tamamen astral bir sıfat kullanmışlardır. Ay için yapılan kehanetlerde *Sin* adı geçmezken *d30* ("tanrı otuz") sıfatı kullanılır. Muhtemelen tanrı ve nesnesi arasındaki ilişki, Hristiyanlık'ta İsa'nın *eucharist* sakrameninde (şarap ve ekmekte) ' bulunuşu'na benzer bir teoloji çerçevesinde algılanıyordu.[16] Prehistorik dönemlerde tanrı ve nesne arasındaki ilişki aynilik ilkesine dayalıyken, Sümerlerden itibaren bu ilişkinin tecelli / inkarnasyon korelasyonuna dayalı olduğu anlaşılmaktadır. Bir sonraki süreçte tanrı ve nesnesi arasındaki ilişkinin daha da soyutlaşarak sembolizm bağlamına döndüğünü biliyoruz. Bu anlayış da monoteist dinlerin mirasıdır.

10. Bilinen bir durum olmakla birlikte tanrısal varlıkların birbiriyle genealojik bir ilişki içinde olduğu hatırlanmalıdır. Her tanrı birbiriyle akrabalık ilişkisi içindedir. Bu zincire demonik varlıklar, yarı tanrılar, devler ve kahramanlar bile dahil edilmelidir.

11. Tanrıların başından geçen pek çok mitsel olay politik zemini olan tarihsel koşulların retoriğidir. Bunun en klasik örneği *Enki* ve *İnanna* arasındaki öyküdür. Uruk şehrinin tanrıçası *İnanna*'nın Eridu şehrinin tanrısı *Enki*'yi kandırıp geçici bir dönem için de olsa *Me*'leri çalmasının, politik olarak Uruk'un Eridu'ya egemenlik kazanmasını meşrulaştıran siyasal bir manipü-

---

[16] Spencer L. Allen, *The Splintired Divine*, New York, 2011, (basılmamış doktora tezi), s. 34, 35.

lasyon öyküsü olduğu bilinmektedir. Muhtemelen şehirler ya da kabileler arasındaki ilişkiler, tanrılar arasındaki ilişkilerde kendini gösteriyordu. Bununla birlikte bütün mitosları Max Müller benzeri tarzda salt tarihsel olaylara ya da figürlere bağlamak doğru olmaz.

12. Herhangi bir tanrının birbiriyle ilgisiz gibi görünen pek çok fonksiyonu olabilir. Fırtına tanrısı olan bir ilahın bazı durumlarda bereket tanrısı ya da koruyucu tanrı fonksiyonunu icra etmesi anormal bir durum değildir. Bazen tanrılar bipolar tavır da sergileyebilir. *Adad* gibi semitik dünyanın meşhur fırtına tanrısı, bazı durumlarda felaket getirirken bazı durumlarda bereket bolluk sunar. *İştar* bazen iyi, bazen kötüdür...

13. Politeizm teolojik olarak pluralist bir tutuma sahiptir. Başka insanların, başka kabilelerin tanrıları da ilahidir ve belli bir otoritesi mevcuttur. Bununla birlikte mitosların retoriğinden anlaşılacağı üzere tanrıların kendi dünyalarında çekişmeleri vardır. Bu çekişme sahnelerinde tanrılar arasındaki güç kavgasına dair pek çok referans bulunur. Genel olarak tanrıların gücü onu tanıyan kabilelerin siyasal otoritesine bağlıdır. Savaşlarda üstün gelen halkın tanrısı daha üstündür. Egemen halk yenilen halka tanrılarını kabul ettirerek üstünlük yarışının şeklini belirler. Yenilenlerin tanrısı çoğu kez ya egemeninkine asimile olur ya da anlamı sorgulanmadan tamamen terk edilir.

14. Erken Sümer döneminden itibaren Sümer inançlarını şekillendiren üç teolojik okulun var olduğu düşünülmektedir. Nippur, Lagaş ve Eridu şehirlerinde oluşan farklı inanç yapıları siyasal ilişkilere paralel olarak Sümer dini yapısını şekillendirmiştir. Şehirlerin üstünlük durumuna göre bir inanç yapısı diğerine egemenlik sağlamıştır. Bu durum şüphesiz Akad devletinin ortaya çıkışından sonra da sürmüştür. Bundan dolayı bir tanrının bir mitosta farklı, başka bir mitosta farklı şekilde anlatılmış olması şaşırtıcı değildir. Tanrıların farklı fonksiyonunda bu tansiyon önemli bir rol oynamıştır.

Eski Mezopotamya'da Önemli Tanrılar

Antik Ortadoğu'da tanrı inancı, ibadet, ritüel, tapınak gibi dinsel fenomenlerin formüle edilip bugün üzerine çalışma yapabileceğimiz kadar gelişmiş bir şablonla ortaya çıkmasının sebebi şüphesiz, Sümer- Akad devleti ile birlikte düzenli şehir uygarlıklarına geçiş, ilkel kapitalist çatışmalar, savaşlar ve bunlara paralel olarak ortaya çıkan ölüm korkusunu telafi etmeye yönelik mental ve felsefi arayışlardır. Şehir devletçiklerini ele geçirmek isteyen kabile liderlerinin siyasal manipülasyonlarında dini kurumları kullanmış olması, dinsel inançların formüle edilmesine katkıda bulunmuştur.

Öte yandan bu oluşum sürecinde yüzlerce farklı ve lokal inançların birbiriyle iç içe geçtiğini düşünürsek homojen bir teoloji aramamamız gerektiği kendiliğinden ortaya çıkar. Fakat Ortadoğu'nun ilk inanç sistemine Sümerlerin şekil verdiğini söylemek yanlış olmaz. Onlar kendi inançlarıyla, kendilerinden önceki Fırat havzasının prehistorik inançlarından oluşan senkretik bir inanç sistemini yaratmışlardır. Bu yapıya daha sonra eklemlenen Akadlar olmuştur. Ortadoğu dinlerine şeklini veren temel, yüzyıllar boyunca bu yapıdır.

Bu başlık altında ele aldığımız tanrılar en önemli ve bildik olanlarıdır. Bütün Mezopotamya tanrılarını irdelemek ne mümkün, ne de gereklidir. Ayrıca özellikle Yunan mitosları üzerine yapılan çalışmalarda olduğu gibi bütün bir kitapta hangi tanrının hangisiyle akraba olduğunu incelemek anlamsızdır. Önemli olan, tanrı fikrinin nasıl algılandığını anlamaktır.

Anu (Akadca)-*An* (Sümerce) : Göktanrısı, Tanrıların babası. Fakat asla monoteizm anlamında bir tek tanrı değildir. Muhtemelen Sümer öncesinin önemli tanrılardandır. Fakat çok eski dönemlerin bir uzantısı olduğu için terk edilmiş, bundan dolayı da yanlışlıkla soyut bir tek tanrı olarak tanımlanmıştır. *Anu, Enlil* ve *Enki*'yle birlikte Mezopotamya'daki büyük üçlüyü oluşturur. Irak'ta bulunan Uruk (Erek) şehrinin tanrısıdır. Bu şehirdeki *Eanna* adıyla bilinen tapınağı ünlüdür. Erken dönemlerde

muhtemelen gök, atmosfer, fırtına tanrısı olan *Anu*, öneminin azalmasına yakın bir süreçte, Hristiyan teslisindeki Baba'nın rolüne benzer şekilde, daha çok tasarlayan, düşünen, düzenleyen bir tanrı haline getirilmiştir. Büyük olasılıkla Tekvin 14/18'deki Melkizedek'in tanrısıdır. İnsanlara uzak bir tanrıdır. Oturduğu yer *Uru sag anna* / göklerin büyük şehridir. *Enlil*, *Enki* ve *Ninhursag*'ın babasıdır.

Enlil: Sümerlerde fırtına, iklimler ve atmosferik olayları yönlendiren tanrı. Yetkisini doğrudan doğruya babası *Anu* (*An*)'dan alan büyük üçlünün ikinci tanrısı. Kelimenin etimolojisi *Lil* (fırtına) ve *En* (bey) sözcükleriyle yapılır. Nippur şehrinin tanrısıyken Ortadoğu'nun evrensel tanrısı haline dönüşmüştür. Büyük ihtimalle başlangıçta yer (*ki*) ve dağ-tepe (*kur kur*) ile ilgili her türlü fenomenin tanrısı iken zamanla babası *An*'ın gökyüzü fonksiyonlarını da devralmıştır. Semitik dünyada karşılığı *Dagan* ve *Adad*'dır. Yağmur, fırtına, kar, rüzgar ve bunların yönlendirmesine mahkum tarım, bereket, üretimle ilgili faaliyetleri düzenler. İnsanın kaderini şekillendirmede fonksiyon icra eder. Yer ve göğü birbirinden ayırdığı için kozmik bir görevi vardır.[17] Irak'ta Nippur'daki tapınağı *Duranki* (yer ve göğün bağı) adını taşır. Pek çok kararını burada alıp yönettiği için tapınağının önemi oldukça büyüktür.

Enki: Sümerlerin en popüler tanrısı. İsim Sümercede "yerin beyi" (*ki*, yer; *en*, bey) anlamına gelir. Akad, Asur, Babil gibi Semitik dünyada *Ea* adıyla aynı popüleritesini sürdürmüştür. *An* ve *Enlil*'den daha az önemli görünse bile sıradan insanlar arasındaki popüleritesi göz önüne alındığında çok daha önemli olduğu anlaşılacaktır. Siyasal egemenler için de önemli fonksiyonları vardır. Irak'taki Eridu şehrinin tanrısıdır. Yahudi kaynaklarına *Enoh* adıyla giren *Enki*, suların, sulardan kaynaklanan

---

[17] Lluis Feliu,' Concerning the Etymology of Enlil: the An: Anum Approach', *Şapal tibnim mu illakü*, Ed. G. Del Olmo Lete, vd., Barcelona, 2006, s. 229, 235; ayrıca bkz. Lluis Feliu, *The God Dagan in Bronze Age Syria*, Barcelona, 2000, s. 296.

doğa olaylarının, bilgeliğin, hikmetin, aklın, bereketin, aydınlanmanın, uygarlığı oluşturan fenomenlerin, matematiksel zekanın, dünya ve insanın ayrıntılarına ait pek çok şeyin tanrısıdır. Fonksiyonları insanın bütün detay dünyasını kapsadığı için insanla içli dışlıdır ve çoğu kez de insanı koruyan, müşfik özellikleri vardır. Binaların, su kanallarının, tapınakların, ekimin, tarım ve ziraatin, uygarlığa ait çoğu nesnenin nasıl yapılacağını ondan öğreniriz. *Enki*'nin koruma ve sahip çıkması olmadan bunların hiçbiri gerçekleştirilemez. Tufan başlamadan önce olayın kahramanlarından *Utnapiştim* aracılığıyla insana tufandan kurtulmanın yolunu öğreten odur. Metalin nasıl işleneceğini bilen ve sırrını insanlara öğreten *Enki*'dir. İkonografyasında omuzlarının birinden Fırat, diğerinden Dicle nehirleri çıkıyor olarak gösterilir. Suyla ilişkisi dolayısıyla balık formunda tasvir edilir. Yaşamın en temel prensibi olan suyun egemenidir. Tapınaklarındaki din adamları balık kılıklı bir kıyafetle görevlerini yerine getirirler. Ölüm de dahil her şeyin sırrını bilir. Ölüm ve ölümsüzlüğe ait sırların sahibi olarak yılan şeklinde de tasvir edilmektedir. İnsanlığa ve evrene ait sırları içeren ilahi yasalar (*Me*) onun kontrolundedir. Her şeyin prototip ilahi planı / çizimini (Sümerlerde *geşhur*) o bilir. Bir tapınağın ilahi ölçüsünün nasıl olması gerektiği ve inşa edilişinin teknolojik ayrıntılarını bildiren odur. Kral Eanatum'un zaferini anlatan bir stelde *Enki*'nin krala *geştu* (Akadca *uznu*) yani kulak, bir başka ifadeyle anlama kabiliyeti verdiği yazılıdır. Krallar *geştularını* (bilgeliğe açılan kulaklarını) *Enki*'den aldıkları oranda meşrudurlar. Siyasi liderler *Enki* ile "muhabbetleri" aracılığıyla varlıklarını sürdürebilirler.[18]

Enki hem insanların hem tanrıların taleplerini gerekli varlıklara iletir. *Enki* olmadan bir ritüelin ya da duanın yerine getirilmesi mümkün değildir. *Gılgamış* destanından anlaşıldığı ka-

---

[18] Lewis Spence, *Myths and Legends: Babylonia and Assyria*, New York, 2010, s. 20, 35.

darıyla *Enlil* bile tanrı *Utu* için araya girmek üzere *Enki*'ye ricada bulunur. Bundan dolayı *Enki*, bireysel koruyucu / himaye edici tanrılarla doğrudan temas halindedir.[19]

Günümüzdeki adı Ebu Şehrayin olan Irak'ta Eridu şehrindeki tapınak, *Abzu* (yeraltında bulunan kozmik tatlı su, yaratılışın kaynağı, bütün suların anası) tapınağı olarak bilinir. *Abzu*'nun hakimi *Enki*'dir. Eridu'daki bu tapınak Sümer öncesi Mezopotamyalılara kadar çıktığından ve tapınakta *Enki*'nin de sembolü olan balık figürleri bulunduğundan *Enki*'nin Sümer öncesi çok eski lokal bir tanrı olduğunu ileri sürenler vardır.[20]

Ninhursag: "Dağ Tepesindeki / Tepesinin Hanımı" anlamına gelen *Ninhursag*, *Enki* ve *Enlil*'in kızkardeşi olarak Sümerlerdeki ana tanrıça fonksiyonunu icra eden önemli bir ilahedir. Erken Sümer panteonunda çok önemli iken zamanla önemi azalmıştır. Muhtemelen *İştar*'ın yükselişi onun aleyhine olmuştur. *Ninti* (hayat veren hanım), *Ninmah* (yüceltilmiş hanım), *Mammu* (yaratıcı ana) gibi adlarla bilinir. *Enki* hem kardeşi hem kocasıdır. Sembolü olan Omega işareti stilize bir kadın saçını ifade eder ve Ortadoğu'da erken dönemlerden itibaren dişiliğin/ üretkenliğin sembolü olmuştur. Bereket getiren, üremeyi, çoğalmayı temin eden ana tanrıça misyonuna sahip bir otoritedir. Zarafet, ölçü, kibarlık, incelik gibi insani ayrıntılar üzerine egemen bir tanrıçadır.

İnanna: Akad, Asur, Babil literatüründe *İştar* olarak bilinen Sümerli tanrıça. Kült merkezi Uruk şehridir. Bir yanıyla aşk, bereket, cinsellik, enerji gibi özellikleri kontrol ederken, diğer yandan savaşçı ruh ve cesaretin tanrıçasıdır. Ay ve Güneş tanrılarının çocuğudur. Kutsal fahişelik kurumunun iki kahramanından biridir. Semitiklerdeki karşılığıyla *İştar* (*İnanna*) ve *Dumuzi* (çobanların, yeraltı aleminin, mevsimsel dönüşümlerin

---

[19] S.N. Kramer, *Sumerian Mythology*, New York, 1972, s. 35.

[20] Peeter Espak, *Ancient Near Eastern Gods Enki And Ea*, (basılmamış master tezi), Tartu, 2006, s. 39.

tanrısı) arasındaki tanrısal alemdeki evlilik, kozmosun ve bereketin varolmasını sürdüren önemli bir eylemdir. Kozmosun varlığını sürdürmesi için insanların bu evliliğe ve döllemeye katılması gerekmektedir. Bu amaçla oluşturulan kutsal fahişelik kurumu Mezopotamya'da oldukça yaygındı. Her sene bahar ayına denk düşen *Akitu* bayramında tanrıça *İştar*'ı temsil eden kutsal fahişe (*ningir, kadiştu*), tapınakta *Dumuzi*'yi temsil eden biri ile cinsel ilişkiye geçerdi. Mevsimlerin oluşum etyolojisini içeren *İştar - Dumuzi* mitosunun özü, tanrıça *İştar*'ın (Sümerlerde *İnanna*'nın) yeraltı ülkesinde kalmaya mahkum edilen kocası *Dumuzi* ile bahar ayında yeniden birleşmesi öyküsüne dayanır. Böylece dünyada kış mevsiminin kaynağı *İştar*'ın *Dumuzi*'den ayrıldığı altı aylık döneme, bahar mevsimi de ikisinin buluşmasına kadar çıkar. Bu birlikteliğin dünyada yeniden sağlanması için kutsal fahişelik kurumu son derece önemlidir. *İnanna*'nın en önemli tapınağı kült merkezi "göğün evi" anlamına gelen Eanna tapınağıydı. Venüs yıldızı onun tecellilerinden biridir. Sabah doğudan, akşam batıdan yükseldiği için, yeraltına indiğinde mevsimleri kışa döndüren, yeryüzüne çıktığında bahara döndüren *İştar*'ın fonksiyonel gücü özdeşleştirilmiştir. Öte yandan Venüs'ün astronomik anlamda dünyayla ilişkisinin dengesizliği, *İştar*'ın bipolar haliyle ilişkilendirilmiştir. Doğa olaylarında, üremede, berekette, kozmik düzenlilikte, aşkta, savaşta, öfkede doğrudan etkinliği söz konusudur. Çok sayıda mitosa konu olduğu için oldukça büyük bir popülaritesi vardır. Muhtemelen evrendeki saf dişil arketipin figürasyonudur. Koruyan, ama korudukları uğruna savaşan dişil ruhun karşılığıdır. Sümercedeki *Gudam* ve *Ebih* mitlerinde olduğu gibi pek çok mitos bu temel üzerine oturur. *İştar* etrafında oluşan kültün geleneksel inançların biraz daha kenarında mistik çevreler tarafından daha özel bir çerçevede algılandığını düşünüyoruz. Ölen ve yeniden dirilen *Dumuzi*, *İştar*'ın *Dumuzi* ile kavuşmasının getirdiği yaşamsal süreklilik arketipleri daha çok mistik gruplarca ön plana çıkarılmıştır. Muhtemelen naturalist mistik çevrelerce benimsenmesi, sıradan insanlar arasındaki yay-

gınlığının sebeplerinden biridir. Bu durum Greklerdeki *Demeter*, Mısır'daki *İsis* kültüne paraleldir.

Ereşkigal: Sümer ve Akadlarda *Irkalla* (ölüler ülkesinin) tanrıçası. Ölüm tanrısı *Nergal*'in karısı. Merkezi kültü Irak'ta Kutha şehrindeydi. *İştar*'ın kızkardeşidir. Ölüler hakkında hüküm veren odur. Kutsal hayvanı baykuş ve aslandır. İkonografyada etrafında baykuş olan aslan üzerinde kanatlı bir kadın olarak tasvir edilir. Ölümün hakikatini, hastalıkların, belaların sırrını bilir. Bundan dolayı büyücülükle yakından ilişkilidir.

Utu: Sümerlerde güneş tanrısı. Semitiklerdeki karşılığı *Şamaş*. Muhtemelen tarımın yaygınlaşması ile önemi artmış bir tanrıdır. Göçebelerde ay önemli iken, yerleşiklerde güneş önem kazanmaya başlamıştır. Ekim ve hasatın güneşe endekslenerek yapılması, onun insanın kaderi ile doğrudan ilişkilendirimesine yol açmış, adaletin, kehanetin, saltanat ve egemenliğin tanrısı olmuştur. Merkezi kültleri Irak'taki Sippar ve Larsa şehirlerindeydi. Her iki şehirdeki tapınağının adı Ebabbara (nur evi) idi. Şüphesiz başka şehirlerde de çok sayıda tapınağının olduğu bilinmektedir. Aydınlığıyla her şeyi açığa çıkarması, onun adalet tanrısı yapılmasına da katkıda bulunmuştur. Kralın ya da yöneticinin en önemli görevi adaletle hükmetmek olduğu için saltanat ideolojisinde önemli bir rol oynar. Krallar iktidar otoritesini *Şamaş*'tan/ *Utu*'dan alırlar. *Şamaş*'ın popüleritesinde, krali (majestic) saltanat ideolojisinin meşrulaştırılması önemli olmuştur. Bundan dolayı pek çok devlet bildirisi *Şamaş*'a yakarışla başlar. Mezopotamya'da yasalar *Şamaş*'ın vahyi olarak görülürdü. Hammurabi kodeksinde *Şamaş*'a yapılan vurgunun sebebi budur. Hammurabi'ye yasaları ve yönetme erkini veren *Şamaş*'tır.

Gündelik hayatın ayrıntılarıyla ilgisi dolayısıyla neredeyse her şehirde bulunan lokal güneş tanrıları (*Bunene, Kettu, Meşaru* gibi) *Şamaş* tarafından absorbe edilmiştir. Ancak *Ninurta* ve *Nergal* gibi güçlü güneş tanrıları varlıklarını sürdürebilmiştir. *Sin* ve *İştar*'la birlikte, *Anu, Enlil, Enki* üçlüsünün yanında ikinci bir henoteist dalga oluşturmuştur. Sembolü olan testere, adaleti

paylaştırır, adaletin keskinliğine ve eşit olarak dağıtımına işaret eder.

Şamaş'ın özelliklerinden biri de Semitik halklar arasında popüler olan Sümerlerdeki *Me* kavramına benzeyen *kettu* ve *meşaru*'ya sahip olmasıdır. *Şamaş, kettu* ve *meşaru*'nun ya da yaratılıştaki adalet sırlarının ve doğruluğun efendisidir. Krallar *Şamaş*'ın *kettu* ve *meşaru*'sunu uygulamakla yükümlü oldukları için onun desteğine ihtiyaç duymaktaydılar.

Nanna: Sümerlerde ay tanrısı. Semitik karşılığı *Sin*'dir. Özellikle Ur ve Harran'da çok önemli olan *Nanna*, Mezopotamya'daki göçebe halkların yaşantı biçiminin oluşturduğu bir geleneğin mirasıdır. MÖ. 3. binin yarısından itibaren Irak'taki Ur şehri bölgeye egemen olmaya başlayınca ay kültü de yaygınlaşmıştır. Ayın safhalarındaki gözlenebilir matematiksel düzenlilik, kozmik olaylarla ay arasındaki ilişki, med-cezir dolayısıyla su ile ilişkisi, özellikle dolunaydaki psikolojik etkileri, göçebe çobanlar için gece aydınlatıcı özelliği, dolunay ve hilal arasındaki safhaların kendiliğinden var ve yok olma imgesini çağrıştırması gibi pek çok doğal fenomenin "sihirli" etkisi ile ay çok erken dönemlerden itibaren ilahi bir güç olarak kabul edilmiştir. Gündüz ortaya çıkan güneşin standart bir şekle sahip olmasına karşılık, gece görünen ayın otuz gün boyunca çeşitli şekiller alması, onun astrolojik inançlar kategorisinde çok ayrı bir yere oturtulmasını sağlamıştır. Genel olarak hilal hali eril, dolunay hali dişil kabul edilmiştir. Hilal halindeki görünüşü boğa boynuzu ile benzeştirilmiş ve erkek virilitesinin (canlılık enerjisi) sembolü olarak kabul edilmiştir. Ay ve insan arasındaki gizemli ilişkinin en iyi izlenebildiği dinler proto – Hind- Avrupa dinleri altında toplanan yapıdan gelir. İngilizce'de ay/moon sözcüğünün kökeninde yatan Latince *mene*'nin, Hind- Avrupalılardaki ay tanrısı *men*, kadınların regl dönemlerini ifade eden *menstruation*, insan anlamına gelen *man* (Sanskritçede *manu*), batı dillerinde ölçme karşılığında kullanılan *me/ma* (mathematic ya da geo/ metry) sözcükleri ile olan etimolojik birlikteliği, anlatmak

istediğimiz şeye güzel bir örnektir. Ayın hilal halini ifade eden *Yerak* (fallus) kelimesi antik Ortadoğu'daki bazı şehir adlarında kullanılmıştır. İsrail'deki Beyt Yerak ve Yeriko, Irak'taki Erek gibi şehirler ay kültünün egemen olduğu şehirler olup ayın muhtemelen Sümerce kökenli karşılıklarından olan söz konusu kelime ile adlandırılmışlardı. Anadolu'daki Urfa ve Harran'da da ay kültü çok önemliydi. Büyük ihtimalle Urfa sözcüğünün dibinde *Yerikha* (*Urukha*) sözcüğü yatmaktadır. İsrail oğullarının Ataları (Terah, Serug, Laban) olan pek çok figürün şahıs adları kuzey Suriye'deki ay kültüne ait isimler gibi görülmektedir. Herhalde İsraillilerin uzak geçmişinde ay kültü oldukça etkiliydi. Ayın özellikle karanlık olduğu zaman (Sümerlerde *bubullu*) uğursuz kabul edilir ve o dönem aya ait bazı tabusal ritüeller yerine getirilirdi.[21] Yahudilik'teki *Şabat* geleneği ve kutlamaları orijinalde Sümerlerde ayın haftalık periodlarına denk düşen *Şabattu* gününün devamıdır.

Öte yandan, ay kültünün, atalar kültü ile yakından ilişkisi vardı. Ölen ataların adeta ruhlarını teskin etmeye yarayan *kispum* ritüeli, yeni ve dolunay vakitleri olmak üzere her ay iki defa yapılmaktaydı. Bu ritüel, *suma zakaru* (ismi çağırma) törenine dayanıyordu. Ölenlerin ismi zikredilerek, öbür dünyadaki yaşamlarının sürekliliği sağlanıyordu. Muhtemelen ayın her gün yenilenen formu ile sürekli yaşam arasındaki etyolojik bağ bu düşünceye katkıda bulunmuştur.[22]

Marduk: Babil'in koruyucu tanrısı. Sami ırkların en gözde ilahlarındandır. Erken dönemlerde pek önemli değilken Babil devletinin kuruluşundan itibaren önem kazanmaya başladı. 1. Nabukadnezar (M. Ö. 12. yüzyıl) döneminden itibaren Babil coğrafyasının en gözde tanrısı oldu. *Enuma Eliş*'in Babilce versiyonunda *Marduk*'un olağanüstü bir retorikle anılışı, onun *Ti-*

---

[21] S.H. Hook, *Babylonian And Assyrian Religion*, London, 1953, s. 88.

[22] Andrew C. Cohen, *Death Rituals, Ideology, And the Development of Early Mesopotamian Kingship*, Leiden, 2005, s. 106.

amat'a karşı eşsiz başarısına yapılan vurgu, Babil siyasal egemenliğinin dinsel ideolojideki edebi karşılığıdır. *Marduk* artık *Enlil*'in yerini almıştı. *Enuma Eliş*'te antik Ortadoğu'nun tanrılarını nitelendiren elli özel sıfat *Marduk*'a verilmiştir.[23]

Eski dünyada din ve resmi ideoloji arasındaki ilişkiye dair binlerce örnekten biri budur. Başarı tanrıların inisiyatifi ile olur. Başaran egemenlik hakkını tanrıdan alır ve tebaası üzerinde mutlak söz sahibi olur. Dolayısıyla *Marduk*'a / tanrıya itaat krala itaat ya da krala itaat tanrıya itaattir.

Orijinalde Babil şehrinin koruyucu tanrısıdır. Babil'deki tapınağı olan ziggurat, *Etemenanki* ('Göğün ve yerin temeli tapınağı') adını alır ve Tevrat'ta *Babil Kulesi* adıyla ünlü olmuştur.

Kozmik düzenin oluşumunda rolü vardır. Kaotik – "acı su"yu temsil eden *Tiamat*'a karşı zafer kazanarak yaratılışın meydana gelmesine katkıda bulunmuştur. Muhtemelen eski Samiler arasında Fırtına tanrısıydı. Babil egemenliğinden sonra başka fonksiyonlar da eklemlenmiştir. *Enki* gibi bilgelik sahibidir, sihir ve büyü gibi bilgiler onun hükmündedir. Nevruza benzeyen *Akitu* bayramında kahramanlıklarının övüldüğü göz önüne alınırsa, kozmik sürekliliği sağlayan bir fonksiyonu da olmalıdır. Nisan ve ocak aylarında yapılan *Akitu* bayramlarında tapınağındaki heykeli önünde yaratılış destanı *Enuma Eliş* okunurdu.[24]

Babil'deki surların üzerinde bulunan *İştar* kapısında, ejderha vücutlu, yılan başlı, akrep kuyruklu, kuş ayaklı bir yaratık halinde tasvir edilmiştir.

Mezopotamya'nın göçebe Sami halkı Amoriler arasında, *Marduk*'un ilk telaffuz edilen hali *Martu* sözcüğü, Batı dillerine *Mars* kelimesi olarak geçmiştir. Eski Roma'da *Mars* gezegeni na-

---

[23] Andrea Seri, " The fifty names of Marduk in Enuma Elish", *Journal of the American Oriental Society*, v. 126, n. 4, New York, 2000, s. 507.

[24] Takayoshi Oshima, *Babylonian Prayers To Marduk*, Germany, 2011, s.36.

sıl savaş tanrısıysa, savaş tanrısı fonksiyonu da olan *Marduk*'un tecellilerinden biri Mars yani Mardu gezegeniydi.

Asur: Asur devletinin en önemli tanrısı. M. Ö. 8. Yüzyılda Asur devletinin Babil İmparatorluğu'nu işgal etmesi üzerine tanrı *Asur* eski Ortadoğu'nun en gözde ilahı olmuştur. Siyasal egemenliğin mitos retoriğine yansıması bu sefer *Enuma Eliş* destanının Asurca versiyonunda karşımıza çıkar. Destanın Mezopotamya'nın yeni hakimi Asurlular tarafından yapılan yeni versiyonunda *Tiamat*'ı yenen artık *Marduk* değil, *Asur*'dur. Öteki tanrıları absorbe ederek *ab ilanı* (tanrıların babası) sıfatını alır. Kralların pozisyonlarını meşrulaştırmak için kullandığı yeni tanrı *Asur*'dur. Pek çok silindir mühür üzerinde kral, *Asur*'u sembolize eden hayat ağacının önünde poz verir halde tasvir edilmiştir. Asurca'da onun için kullanılan *anşar* (bütün gökler) ifadesi, tanrı *Asur*'un monoteist bir çerçevede algılanışına yol açmıştır.[25]

Daha sonraları başka anlamlar yüklenerek monoteist bir kimliğe bürünse bile, orijinalde savaş ve fırtına tanrısı olan *Asur*, Asur uygarlığının ikonografyasında kanatlı bir güneş kursu içinde, elinde yay tutar şekilde resmedilmiştir. Bu tasvir, onun savaş ve fırtına tanrısı olduğunun delillerden biridir. Hayat ağacı şeklindeki stilizasyonu da onun kozmik *axis mundi* özelliğine atıfta bulunur.

Daha önce söylediğimiz gibi burada sıralaması çok anlamlı olmayacak şekilde yüzlerce başka tanrı ya da tanrıça daha vardır. Buraya aldıklarımız daha çok Sümerce'de *Annuna* (Akadca *Annunaki*, Tevrat'ın *Anakim* yani dev yaratıkları) adıyla bilinen en önemli ilahlardır. Amacımız tanrıları anlatmaktan çok, antik Ortadoğu'da tanrı fikrini anlamak olduğu için, bu konuyu kapatarak, yine doğaüstü varlıkları içine alan ve tanrı kavramın-

---

[25] Simo Parpola, "The Assyrian Tree of Life: Tracing the Origins of Jewish Monotheism and Greek Philosophy", *Journal of Near Eastern Studies*, v. 52, n. 3, Chicago, 1995, s. 161-208.

dan başka bir kategori olan devler, kahramanlar, cinler gibi, konumuzla ilişkili bir başka meseleye geçiyoruz.

Ortak bir terminoloji içine alınması mümkün olmayan bu kategorideki varlıkları niteleyebilecek en temel nokta, tümünün insandan daha güçlü ve önemli fonksiyonlar üstlenmiş doğaüstü fenomenler oluşudur. Bunların önemli bir kısmı demonik varlıklar olup insan hayatının en ince detaylarında bile yer alabilirler. Hastalık getirebilir, hastalıklara engel olabilir, öldürebilir, "çarpabilir", hatta bazen tanrılara bile meydan okuyabilirler. Tanrılar tarafından aşağı düzeyde işleri yapmak üzere yaratılmışlardır. Bununla birlikte tamamen tanrılara mahkum değildirler. Evlerde, yollarda, özellikle ıssız ve terk edilmiş bölgelerde bulunurlar. Çoğunlukla kendileriyle ilgili ritüelleri yerine getirmeyenleri ve günahkarları yakalarlar. Gerekli ritüeli yerine getirenlere yardım da edebilirler.

Benzeri özellikler ölenlerin ruhları için de söz konusudur. Tatmin edilmemiş, ritüelleri yerine getirilmemiş başıboş ruhlar sık sık dünyaya inerler. Issız yerlerde, dağlarda, evlerin tepelerinde ya da benzeri mekanlarda insan avına çıkar, çoğunlukla da bela getirirler.

Yukarıda anlatılan özellikleri olan ve yine tanrılar tarafından belirli fonksiyonlar gerçekleştirmek üzere yaratılan doğaüstü dev yaratıklar, kuşlar, yılanlar gibi birtakım varlık türleri de aynı kategoridedir. Bu tip varlıklar, özellikle tanrıların kendi içlerindeki mücadelede rol oynamaktaydılar. *Gılgamış* ya da *Adapa* gibi insan-tanrı arası kahramanlar aynı mentalitenin ürünüdür.

Bu gruptaki varlıklar, büyük oranda sistemli dinin kuruluşundan itibaren, geçmişte kalan folklorik, fetişist, animist birtakım unsurların yeni dinsel yapı içinde aldığı yeni formlardır. Kahraman figürlerinin arkasında tarihsel kişilikler olsa bile, çoğunlukla atalar kültünün mirası çerçevesinde yeniden yorumlanmışlardır. *Pazuzu* ve *Lamaştu* gibi demonik varlıklar, lokal fetiş ya da tanrıların yeni din içine asimilasyonuna iyi örneklerdir.

Bu varlıkların bütünü için kullanılan ortak bir kelime bilinmemektedir. Eski Ahid de dahil (Mezmurla 106/ 37,38, Tesniye 32/17), Semitik dillerde kullanılan *Şedim* kelimesi demonik varlıklar için kullanılan yaygın bir ifade gibi görünmektedir. Sümer/Babil literatüründe görülen *Sibittu* ("yediler") kelimesi de demonlar için kullanılan genel bir ifadedir.[26]

Bu varlıklar içerisinde insanların gündelik hayatlarında en çok muhatap oldukları tür özellikle ölen yakınların ruhlarıdır (*utukku*). Sümerce *Udug*'dan türeyen bu kavrama ilk kez *Gılgamış* destanında *Gılgamış*'ın *Enkidu*'nun ruhunu diriltmesi sırasında rastlanır. Destanda, *Gılgamış* yakın arkadaşı *Enkidu*'nun ölümüne dayanamaz, *Nergal*'in yardımıyla ruhunu diriltir ve onunla konuşur. Burada Gılgamış'la diyaloga giren ruh Enkidu'nun *Utukku*'sudur. *Utukku*lar ayrıca necromancy (ölülerden geleceğe yönelik bilgi almak) ritüelinde kullanılmaktaydı.[27] Ölenlerin ruhları geleceğe yönelik kehanetlerde bulunurlardı. *Asag* ve *Alu* kötülükleriyle meşhur iki *Utukku*'dur. *Utukku*lar insan ruhu dışında, hayvanların ruhları olarak da özellikle çöllerde insan avlamak üzere beklerlerdi.

*Utukku*larla farkı tam anlaşılmayan bir başka insan ruhudemon *edimmu/ekimmu*'dur. *Utukku*lar iyi ve kötü olabilirken, *Ekimmu*lar sadece kötü varlıklardı. *Ekimmu*lar ıssız yerlerde başı boş dolaşan, tatmin edilmediği için yeryüzüne çıkan ölmüşlerin ruhlarıydı. Bunlar ölüm sırasında ve sonrasında ritüelleri doğru yapılmayan kızgın ruh- demonlardı. Çoğunlukla baykuş suretinde görünürlerdi.

Bu kategorideki bir başka kötü varlık Sümerlerdeki *Gallu ve Anu*'nun kızı olan aslan başlı *Labatu*'dur. Bunlar vampir özellikleri taşıyan tehlikeli varlıklardı. Muhtemelen Eski Ahid'in Me-

---

[26] Anne-Caroline Rendu Loisel, "Dieux, demons et colere dans L'Ancienne Mesopotamie", *Mythos*, n. 4, Roma, 2010, s. 100, 101, 105.

[27] R. Campbell Thompson, *Devils and Evil Spiritis of Babylonia*, London, 1903, s XXXVI.

seller Kitabı 30/15'de geçen *aluka* (kan içici) bu varlıkları işaret ediyordu.

Antik Ortadoğu'da oldukça önemli bir demon Yahudiliğe *Mezuza* (koruyucu tılsım) adıyla giren *Pazuzu*'dur. Kış, rüzgar, soğuk cini olan *Pazuzu* bazen iyi, bazen kötü fonksiyonu olan ikili bir karaktere sahiptir. Koruyucu tılsım olarak, insanlara bela getiren bazı demonları, rüzgarlarıyla öteki dünyaya kovalardı. Sürekli dolaşma ve seyahat halinde olduğu için kendisine iyi davranan ve iyi ev sahipliği yapanları korurdu. Bütün rüzgar cinlerinin efendisidir. Özellikle gebe kadınlara musallat olan demon *Lamaştu*'nun baş düşmanıdır. Güney Rüzgarı'nın (*sutu*) cinidir. Güney Rüzgarı, *Enki*'nin kontrolünde olduğu için onunla ilişkilidir.[28] Bütün Ortadoğu'da popüler olan bu demon, röllyeflerde başı çeşitli varlıkların karışımından oluşan, göğsü, kemikleri dışarı çıkmış şekilde ve ürkütücü bir görünümde resmedilir. Sırtında bir kanadı vardır, kuyruğu akrep şeklindedir, penisi yılanbaşıdır.

Pazuzu muhtemelen pre-Sümer Ortadoğu'sunun lokal rüzgar ya da fırtına ilahıdır. Semitik dünyaya transfer olunacak kadar etkin olduğundan, demonik bir misyonla egemenlerin dininde yerini almıştır.

Aynı kategoride değerlendirilebilecek bir başka varlık, Sümerlerde *Dimme*, Semitiklerde *Lamaştu*' dur. Bu demonlar çocuklara ve gebe kadınlara musallat olan, felaket, salgın hastalık, yıkım getiren demonlardır. Kıllı vücudu, aslan başlı, eşek dişli ve kulaklı, uzun tırnaklı, kuş ayaklı hibrid bir varlık olarak tasvir edilir. Çivi yazılı metinlerde tanrılık determinatifi ile yazıldığından tanrı/ tanrıça pozisyonunda görülebilir. Pre-Sümer Mezopotamya'sında *Lamaştu*, aslında iyi özellikleri olan koruyucu bir tanrıdır. *Lamaştu* kelimesi Sümerce *Lamma*/ koruyucu ruh sözcüğüne kadar çıkar. Sümerlerdeki kötü fonksiyon üstlenmiş

[28] Frans A.M. Wiggermann, "The Four Winds and the Origins of Pazuzu", *Das geistige Erfassen der Welt im Alten Orient*, Wiesbaden, 2007, s. 126,127.

bir demon olarak adı *Dimme*'dir ve dişi ruh anlamına gelir. Muhtemelen Grekçeye aynı olumsuz anlamla *Lamia* (*Laimos*) şeklinde girmiştir. İngilizce'de *Lament* / ağıt şeklinde yaşayan kelime *Lamia*'nın yaptığı kötülüklere duyulan üzüntüye işaret eder. Sümer öncesi lokal halkların arasında koruyucu bir tanrı / demon olan *Lamaştu*, Sümer dininde, yerel halkların değerlerini asimile sürecinde tamamen bambaşka anlamlar yüklenmiştir.

Lamaştu'nun *uruh miti* (ölüm yolu) denen Hubur Nehri'nin üzerinde sandal içindeki tasviri, onun ölümle ilişkisine işarettir. *Uruh miti*, ölüleri batıya doğru götüren nehirdir. Bazı tılsımlar üzerinde köpek, çakal, kurt, yılan gibi hayvanları emzirirken tasvir edilir. *Lamaştu*'dan korunmak için *Pazuzu* ya da *Lamaştu*'yu sembolize eden koruyucu tılsımlar taşımak gerekir. Arkeolojik kazılar evlerde bu tılsımların kullanıldığına dair pek çok kanıt sunmaktadır.[29]

Yahudiliğe girecek kadar popüler olan bir başka demon *Lilitu*'dur. *Lilutu* kelimesi ya Semitik *Leyl* (gece) ya da Sümerce *Ninlil* (gecelerin hanımı) sözcüklerinden gelir. Gece kavramına yapılan vurgu, günün en tekinsiz vakti, gece yarısı avlanıyor olmasından kaynaklanır. Demonik bir varlık olarak *Lilit*'e ilk kez M. Ö. 2400'lere ait Sümer kral listelerinin birinde rastlanır. Burada *Gılgamış*'ın babası olarak geçer. *Gılgamış* ve *Huluppu Ağacı Destanı*'na göre *Lilit*'in evi, yaratılış sırasında Fırat kenarına dikilen *Huluppu* ağacının üzerindedir. Mitolojik *Zu* kuşu ağaca kendi yuvasını yapınca, *Lilit* çöle kaçar ve artık çöllerde yaşayacaktır.[30]

Issız mekanlarda, çöllerde, yollarda, mezarlarda, terk edilmiş evlerde yaşayan *Lilit*, tuzağına düşürdüğü herkesi avlar, öldürür. Eski Ahid'in İşaya kitabında (31/14) *Lilit*'e atıf vardır. Babil Talmud'unda, (Eravin 100b; Şabbat 151b), Ölü Deniz El-

---

[29] S. Catalina Sinclair, "The Lament of Lamashtu", *Black Madonnas*, New York, 2011, s. 3-29.

[30] Raphael Patai, *The Hebrew Goddess*, New York, 1990, s. 222.

yazmaları'nda, M. Ö. 1. yüzyıla tarihlenen *Bir Bilgeye İlahiler* adlı cin çıkarma metninde, M. S. 8. yüzyıl civarına tarihlenen *Ben Sira'nın Alfabesi* gibi Yahudi metinlerinde bazen cin olarak, bazen Adem'in Havva'dan önceki ilk eşi olarak işaret edilir. Kabala'da kozmik bir hüviyet kazanır.[31] Muhtemelen Sümer öncesi Mezopotamya'nın dişil özellikler taşıyan lokal ilahelerinden biriydi. Fakat daha sonraki süreçte insanlara bela getiren kötü bir varlık haline dönüştürüldü.

Şüphesiz demonik varlıklar sadece insanlara musallat olan ya da birtakım belalar getiren varlıklar olarak kalmamışlardır. Mezopotamya'nın tıp etyolojisi bütünüyle demonik varlıkların saldırıları üzerine temellenmiştir. Hastalıklar demonların eseridir. Akad uygarlığına ait *Atrahasis Destanı*'na göre tanrılar adeta insan nüfusunun kontrolü için hastalıkları yaratmışlardır. Yapılan kötülüklerin cezalandırılmasında demonlar kullanılarak, tanrılar insanlara hastalık gönderiyordu. Antik dünyanın neredeyse her yerinde hastalıklar demonların saldırısı olarak algılanırdı. İşlenen günahlar, yerine getirilmeyen ya da eksik yapılan ritüellerin karşılığında tanrılar hastalık göndererek, ahlak ve sosyal yapı arasında teolojik bir ilişki kurmuş oluyorlardı. Akadca *Erra* şiiri günah işleyen halkın *Marduk* tarafından nasıl felakete uğratıldığını güzelce anlatır. Tanrıların işlenen günahlar karşılığında hastalıklar göndermesi "tanrının eli" (*kt ili*) ya da "tanrıçanın eli" (*kt iştar*) ifadesiyle belirtilir. *Sebtu, Marduk, Şamaş, Sin, Lugalgirra* gibi pek çok tanrı hastalık gönderebilirdi.[32]

Hastalıkları gönderen ana kudret tanrılar olsa bile, bu bağlamda etkili olan varlıklar daha çok demonlardır. Demonlar adeta tanrıların hastalık cezası vereceği kişilere musallat olarak

---

[31] Lauren Kinrich, *Demon At the Doorstep*, Claremont, 2011, s. 1-5.

[32] Erica Couto- Ferreira, "Aetiology of Illness in Ancient Mesopotamia: On Supernaturel Causes", *www.ihpsinica.edu.tw/..paper 13 pdf*, 1999, s.13,14. Tabii *İştar*'a altmış çeşit hastalıkla azap veren tanrı *Namtar*'ın bu bağlamda ayrı bir yeri vardır. *Ereşkigal*'in oğlu *Namtar* Azrail'e benzer bir misyon üstlenmiştir.

insanlara çekecekleri belayı getirmekteydiler. Her hastalığın ayrı bir cini vardır. Tüberküloz cini *Asakku*, ciğerle ilgili diğer hastalıkların cini *Akhkhazu*, cinsel hastalık cini *Labartu*, başağrısı cini *ti'u*[33], diş çürüklerine sebep olansa demonik bir kurtçuktur...[34]

Semptomları açık olan ve doğrudan demonik bir saldırıdan çok gözlenebilir sebeplere bağlı olan hastalıklarla (*simmu*), etyolojisi tanrısal alemle ilişkilendirilen demonik hastalıklar (*miktu*) arasında yapılan ayırım göz önüne alınırsa, hastalıkların seküler sebeplerinin bütünüyle dışlanmadığı anlaşılabilir.[35] *Miktu* ya da demonik hastalıklara yakalanma için kullanılan *aabtum* ("yakalamak") ve *sahpum* ("kavramak") terimleri bile demonların insanı ele geçirişi için kullanılan, etyolojisi mistik kurguya dayalı kavramlardır.[36]

Hastalıkların sebebi nasıl doğaüstü bir alandan kaynaklanıyorsa, hastalıklara çözüm de aynı mistik alanda aranıyordu. Burası yeri olmamakla birlikte semptomları seküler olan hastalıklara ve bir dereceye kadar demonik hastalıklara da seküler tedavilerin uygulandığını söylememiz gerekiyor. Hastalıkların seküler alanına girenine *asu*, demonik alanda olanına *sipu* adıyla bilinen doktor - rahipler bakardı.[37]

*Sipu*ların tedavi yönteminin kızgın tanrıların gönlünü almaya yarayan ritüeller olduğunu söylemeye gerek yoktur.

---

[33] M. Jastrow, "The Medicine of the Babylonians and Assyrians", *ww.nebi.nim.nih.gov/pmc/articles*, 1918, s, 113, 140.

[34] R. Paulissian, "Dental Care of Ancient Assyria and Babylonia", *Journal of Assyrian Academical* Society, n. 3, London, 1991, s. 98.

[35] Andra Bacskay, "Illness or Symptom? Some Remarks on the Terminology of Mesopotamian Mediceal Texts, *"http://ppke.academia.edu/Andr*, s. 2.

[36] Erica Couto-Ferreira, "Aetiology of Illness in Ancient Mesopotamia: On Supernaturel Causes", *www. ihpsinica.edu. tw/..paper 13* pdf, 1999, s. 9.

[37] P.B. Adamson, "Surgery in Ancient Mesopotamia", *Medical History*, n. 35, New York, 1991, s. 420-430; Jo Ann Scurlock, B.R. Andersen, *Diagnosis in Assyrian and Babylonian Medicine*, New York, 2005, s. 15,16,17,20.

Benzeri bir fenomen ise, Zagros Dağları'ndaki vahşi Guti halkının kişileştirilmiş hali olan *Asakku*'ların, hiçbir sebep yokken insanlara bela ve hastalık getirebileceğine dair yaygın inanıştı. *Asakku*lar tanrıların iradesinin dışında tamamen kendi başlarına avlanabilirlerdi.[38]

Aynı kategori altındaki bir başka varlık türü, yarı tanrısal kahramanlar, devler ve tuhaf yaratıklardır. Akad literatüründe *Apkallu* diye bilinen, Sümercede *Abgal* (*ab*, su; *gal*, büyük) şeklinde telaffuz edilen yedi yarı tanrı - bilge, Tanrı *Enki*'nin insanlara medeniyet öğretmek için gönderdiği doğaüstü varlıkların en önemlilerindendir. *Apkallu* adıyla bilinen bu kahramanlar aynı zamanda Sümer metinlerinde geçen Tufan'dan önceki efsanevi krallardır. Bunlar Kozmik yaratılışın özü olan tatlı su, *Apsu* (*Abzu*)'dan yaratılmıştır ve balık kılıklı, bazen kuş başlı insan olarak tasvir edilirler. Evrensel yasalar olan *Me* bunların kontrolündedir. Asur geleneğine göre kader tabletleri denilen, herkesin ve her şeyin adeta kayıtlı olduğu tabletler de onların elindedir. Babilcede *Utnapiştim* ya da Sümerce adı ile *Ziusudra*, bir başka ifade ile Tevrat'taki anlatım şekliyle Tufan'ın Nuh peygamberi de *Apkallu*lardan biridir.[39] Bazen kötü demonik güçleri uzaklaştıran yardımsever demonlar için de *Apkallu* terimi kullanılırdı.[40]

En bildik *Apkallu*, *Adapa*'dır. M. Ö. 3. yüzyılda yaşayan Babilli tarihçi Berossus'a göre insanlara hikmeti sunan kahraman figürü *Oannes*, *Apkallu*lardan *Adapa*'dır. *Apkallu*'nun sadece insanlara bilgi sunan hikmet sahibi ilahi varlıklar olarak soyut fonksiyonları olduğu düşünülmemelidir. Kazılarda evlerin çeşitli yerlerine gömülü olarak bulunan *Apkallu* figürlerinin tılsım

---

[38] W.J. Homblin, *Warfare in the Ancient Near East to 1600 B.C.*, New York, 2006, s. 122.

[39] M. Ali Ataç, *The Mythology of Kingship in Neo- Assyrian Art*, New York, 2010, s. 154.

[40] Stephanie Dalley, "Apkallu", *www.religionwissenschaft.unizh.ch/idd/prebublications/e*, s. 2/6.

özelliği taşıdığı bilinmektedir. *Apkallu*'nun kozmik su (*Abzu*) ile yakından ilişkisi, bina yapımında kullanılan ana elemanlardan suyun, kozmik su haline döndürülerek evin temelindeki sıvının tılsım haline gelmesine katkıda bulunuyordu. Muhtemelen harç suyu, evi, *ab origina*daki ilk tanrısal su ile birleştirerek kutsuyor ve koruyordu. Harç suyunu, ilk kozmik su ile birleştiren *Apkallu*'lardı.[41]

*Apkallu*lardan en önemlisi olan *Adapa*, kendisine *Anu* tarafından verilen ölümsüzlük yiyeceğini reddederek hem ilk kahraman, hem de ilk talihsiz tanrı-insan olmuştur. *Enki*'nin soyundan tanrısal, ama ölümlü bir yaratıktır. *Adapa*, esasta *Enki*'nin kontrolünde bulunan eşyaya ait sırları insanlara ulaştırır, onlara medeniyeti öğretir. Ayrıca tılsım olarak figürlerinin kullanıldığı ve ritüellerde kendisinden yardım istendiğini biliyoruz.

*Apkallu*ların isimleri, *Uanna, Uannedagga, Enmedagga, Enmegalama, Enmabuluga, Anenlilda, Utuabzu (Adapa)*'dır.[42]

Ayrıca Mezmurlar 9/1'deki "hikmet evi"nin *Apkallu*lara işaret ettiği bilinmektedir.

Daha bildik bir başka kahraman Uruk şehrinin beşinci kralı (M. Ö. 2500'ler civarı) *Gılgamış*'tır. Antik dünyada yaşam ve ölüme ait dillendirilen pek çok meseleyi, dönemin etyolojik mentalitesi içerisinde hallettiği için son derece etkili bir gelenek oluşturmuştur. Tufan olayının antikçağda bilinen versiyonunun da kahramanıdır. Adı Sümercede tanrı determinatifi *Dingir* ile birlikte yazıldığı için tanrı kabul edilir. Fakat mitolojik anlatımlardan anladığımız kadarıyla biraz tanrı, biraz insandır. Esasta pek çok farklı mitosun zamanla evrilerek tek bir biçimde toplandığı destanın baş aktörü *Gılgamış*'tır. Zalim bir kralken, ölüm acısının farkına vardığı pek çok evrensel deneyime muhatap

---

[41] C. Nakamura, "Dedicating Magic: Neo- Assyrian Apotropaic Figurines and Protection of Assur", *World Archaeology*, v. 36/1,New York, 2004, s. 15,20,21.

[42] A.D. Kilmer, "The Mesopotamian Counterparts of the Biblical Nepilim", *Perspectives on Language and Text*, Ed. E.W. Conrad, New York, 1987, s. 40.

olan *Gılgamış*, destanın sonunda ölümden kaçılamayacağı bilgisiyle insanoğluna haddini bildirir. Gılgamış'ın eski Ortadoğu'da bu kadar yaygınlaşması, sadece ölüm ve yaşam düalizminden kaynaklanan anlam arayışını, derli toplu bir etyolojik plan çerçevesinde açıklayışından kaynaklanmaz. Yaygınlaşmasındaki temel faktörlerden biri, krali/saltanat ideolojilerinin bu motifi manipule etmesindeki başarıda saklıdır. Kralların himayelerini ve egemenlik haklarını *Gılgamış*'tan aldıkları şeklindeki yaygın gelenek, krallar ve *Gılgamış* arasında özel bir bağın oluşmasına yol açmıştır. Sümer kralı Ur Nammu, kendini *Gılgamış*'ın kardeşi olarak tanıtır. Kral Sulgi *Gılgamış*'ı dost-kardeş olarak nitelendirir. Kralların prototipi kral *Gılgamış*'tır. Onları iktidara getiren güç *Gılgamış*'tan miras kalan tanrısal bir otoritedir. İki kralı birleştiren bu derin, siyasal bağ, efsanenin güncelliğini sürdürmesine doğrudan doğruya katkıda bulunmuştur.

Öte yandan krallığın teolojik dayanağı da *Gılgamış*'ın üçte iki tanrı oluşuna çıkartılır. Bilgeliğini, ideolojik meşruiyetini *Gılgamış*'tan alan krallar, tanrısal özelliklerini de ondan alırlar. Bununla birlikte "ilahi krallık" (divine kingship) ya da "ilahi oğul" (divine son) gibi kavramların, sonraları, Semitik Mezopotamya'da *Gılgamış*'tan bağımsız olarak ortaya çıktığını ve ayrı bir kategoride analiz edilmesi gerektiğini söylemeliyiz. Ayrıca bu tanrısal özelliğinden dolayı, *Gılgamış*'a apotropeik özellikler hamledildiğini biliyoruz.

Figürleri ya da kil suretleri kötü demonlara karşı koruyucu anlamda kullanılmıştır. Pek çok anıtsal yapının girişine *Gılgamış* heykelleri ya da figürleri yapılarak korunması sağlanırdı. Ritüellerde de *Gılgamış* fenomeninin kullanılmış olması büyük bir olasılıktır.[43] Bu kahramanlar geçidine *Gılgamış*'ın vahşi arkadaşı

---

[43] *Gılgamış* destanının burada bizi aşan araştırma alanlarından biri de Eski Ahid'le varolan paralellikleridir. Tufan olayıyla ilgili anlatımlar, Eski Ahid'le retoriksel benzerlikleri veya inter-testamental döneme ait bazı Yahudi metinlerindeki etkisi incelemeye değer önemli konulardındır. Bu konuda şunlara bakılabilir: Alexandr Heidel, *The Gilgamesh Epic and Old Testament Parallels*, New

ve uygarlaşmamış, saf insanın prototipi olan *Enkidu* ile bir kartal tarafından gökyüzüne kaldırılan *Etana* (ya da burada sıralanması gereksiz benzeri başka varlıklar) da eklenebilir.

Tanrı *Anu*'nun direktifiyle, tanrıça *Aruru* tarafından dünyaya getirilen *Enkidu*, muhtemelen insan doğasındaki medenileşmemiş ve eğitilmemiş benlik arketipinin mitolojik ve figüre edilmiş halidir. Uygarlığa geçiş aşamasında, kurulan modern düzene adapte olma kaygısı, insan benliğindeki vahşi unsurla ilişkilendirilerek, adeta alter-ego bir kahraman icad edilmiştir. *Gılgamış* destanında *Enkidu*'nun içinde büyüdüğü vahşi doğa ortamı, yerleşik hayatla birlikte gelen düzenlemelerin dışladığı, uygarlaşmamış kahramanın tasvirine oldukça uyar. Mitosların insan benliğindeki bilinçsel ve ruhsal katmanları ontolojik gerçeklikler gibi figüre ettiği bilinmektedir. Her farklı kimlik ve mental düzey adeta kendi başına birer varlıkdır.

Etana, Sümer kral listesinde Kiş şehrinin kralı ve şehri Tufandan sonra yöneten krallardan biridir. Ninive'de bulunan standart *Etana* mitosuna göre, tanrılar, tepesinde bir kartalın, köklerinde bir yılanın yaşadığı kavak ağacı yaratırlar. Her iki hayvan da birbirlerinin haklarına saygılı olacakları konusunda tanrı *Şamaş*'a söz verir. Fakat kartal yılanın yuvasına saldırarak yavrulardan birini yer. Bunu gören yılan acı ile *Şamaş*'a intikam için yalvarır. *Şamaş* yılana yardım etmek üzere kartalın tuzağa düşmesini sağlar. Tanrılar bu sırada bir başka mesele için *Şamaş*'a başvuran Kiş kralı *Etana*'ya yardım etmeye karar verir. Fakat *Etana*'ya yardım edecek kahraman tuzağa düşmüş kartaldır. Çünkü *Etana*'nın sorunu, kendinden sonra tahta kimin geçeceği meselesidir. Bunun çözümü de göklerde bulunan bereket otunu bulmaktır. Gökte bulunan bereket otunu ele geçirmenin tek yolu kartalın sırtında gökyüzüne çıkmaktır. Tanrılar *Eta-*

York, 1946; Jean De Savignac, "La Sagesse du Qôhéléth et L'épopée de Gılgamesh", *Vetus Testamentum*, v. 28, n. 3, Holland, 1978, s. 320, 322; John A. Bailey, "Initiation and the Primal Women in Gilgamesh and Genesis 2-3", *Journal of Biblical Literature*, v. 89, n. 2, New York, 1970, s. 143, 144, 145.

na'ya yardım etmesi için kartalı tuzaktan kurtarırlar. Kartalın kanatlarına binen *Etana* korkarak geri dönmek ister, fakat kartal misyonunu tamamlayarak *Etana*'nın bereket otunu bulmasını sağlar. Böylece *Etana*'nın soyu devam eder. Muhtemelen bir ritüel eşliğinde okunan bu mitos, saltanat ideolojisini pekiştirmeye yarayan bir işlev görüyordu. Folklorik – animistik fenomenler (kartal, kavak ağacı, yılan) kullanılarak Kiş Sülalesi kendi saltanatının ilahi boyutunu vurgulamış olsa gerektir.

İyi ya da kötü bu tip kahramanların Eski Ahid'deki etkilerini, Tekvin 10/8-11'de, Nimrod, Tekvin 16/7; 21/14, 20, 21'de İsmail, Esav, 2. Krallar 1/8'deki Eliya ve Hakimler 14/5-6'daki Samson gibi kahraman tasvirlerinde görebiliriz. İçeriği değiştirilse bile pek çok arkaik kahraman Eski Ahid'de yeniden işlenmiştir. Bu durum şüphesiz bu figürlerin Mezopotamya'daki etkinliğinden kaynaklanır.[44]

Kahramanlar, devler gibi varlıkların dışında birtakım hibrid varlıkları da zikretmek doğru olacaktır. Bu kategorideki türler çoğunlukla tanrıların hizmetinde, bazı mekanları korumakla görevlidirler. Totemist lokal inançların mirası olarak bu hibridlerin en tanınmışı, insan başlı ve kollu, boğa gövdeli, uğursuz demonlara karşı kapıları koruyan *kusarikka*'dır. En popüler ikonografik sahnesi elinde kova taşırkenki halidir. Bir başkası Sümerlerde *gudalim* olarak bilinen boğa-insan Anadolu'da Hitit coğrafyasına kadar yayılmıştır. Kökeni büyük ihtimalle astral-totemik bir yapıdan gelir ve boğa burcunun kişileştirilmiş halidir.[45]

Dev türünden hayvansı varlıklara en iyi örnek Sümer kökenli dev-avcı kuşu *Anzu*'dur. *Simurg*'un neredeyse aynısıdır. Kökleri *Utu*'nun yedi başlı nehrine kadar uzanan *Anzu*, doğu dağlarında yaban öküzü avlar ve çocuklarını beslemek üzere

---

[44] Gregory Mobley, "The Wild Man in the Bible and the Ancient Near East", *Journal of Biblical Literature*, v. 116, n. 2, New York, 1997, s. 220, 223, 226, 227.

[45] Jeremy Black, Anhthony Green, *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*, London, 2003, s. 49, 50.

pençeleriyle onları yuvasına getirir. Kanatları fırtınalar yaratır. Akadca *Anzu* destanında *Anzu, Enlil*'den kader tabletlerini çalar ve kozmik planı ele geçirir. Tanrılar ancak *Enlil*'in oğlu *Ninurta*'yı gönderip *Anzu*'yu yenebilmişlerdir. Eski Ahid Mezmurlar kitabında (50/10-13) *ziz sādak* adıyla geçer.[46]

Yezidilerin tanrısı *Tavus*'a hem kelime hem kavram bağlamında kaynaklık eden, yaratılışın başlangıcındaki kozmik su ve ejder-canavar olan *Tiamat/Tavat* bir başka dev yaratıktır. Büyük olasılıkla Tiamat, Sümer öncesi Ortadoğu'nun lokal ilahlarından biridir. Sümer egemenliğinden sonra mağlup bir tanrı olarak galiplerce muhalif-canavar bir pozisyona indirgenmiştir.

Buraya kadar anlatılmaya çalışıldığı gibi, Mezopotamya'da tanrılar, demonlar ya da doğaüstü bütün varlıklara olan inanç, haklı olarak animist-totemist inançlar kategorisine dahil edilebilir. Doğadaki biyolojik ya da fiziksel fenomenlerin ve sebeplerinin etyolojik olarak pre-logic bir çerçevede algılanması Mezopotamya halklarını animist sürece götüren en önemli gerekçelerdendir. "Politeist şizofreni ve paranoyak mentalite" her varoluş biçimi ve sürecinin arkasında, birbirinden farklı insanüstü varlıklar keşfetme ihtiyacı hissetmiştir. Bilinmeyen tehditlerin yarattığı endişe, ancak ritüellerle telafi edilebilir ve ortadan kaldırılabilirdi. Bundan dolayı bir politeistin dünyası bütünüyle üstün güçler ve onları yatıştırma ya da yardımlarını alma kaygısı ile çevrilidir.

Tanrılar, demonlar, doğaüstü güçler ve insanlar arasındaki en temel ayırım, insanların ölümlü oluşları, güçlerinin sınırlılığı ve yaratılış amaçlarının tamamen ilahi aleme hizmet etmesi gibi kavramlarda ortaya çıkar. Fakat yaşam tarzları, hatta yaşama alanları ve ihtiyaçlar söz konusu olduğunda insan ve doğaüstü güçler arasında hiçbir farklılık görülmez. Gerek bu dünyada,

---

[46] Nili Wazana, "Anzu and Ziz: Great Mythological Birds in Ancient Near Eastern Biblical and Rabbinic Traditions", *The Jewish Theological Seminary*, n. 31, New York, 2009, s. 113.

gerekse ölüm sonrası alemde yaşama alanları birbirine paraleldir. Bu paralelliğin getirdiği geçişkenlik, antik çağlarda daima kutsalın alanını belirlemiştir. Sürekli içiçe yaşanan bir dünyada, insanlar, tanrılar ve üstün güçlere ait alanların sınırları belirlenmiş ve bu sınırlar kutsal dediğimiz şeyi oluşturmuştur. İnsanüstü güçlerin belli bir alanı vardır. Bu alanın ihlali kutsalın çiğnenmesi anlamına gelir. Tanrıların hakkının korunmasına katkıda bulunan alan kutsal olandır.

İkinci Bölüm

Ritüel ve Tapınak

Fenomenolojik açıdan din tanımının yapılabilmesi için, bilmemiz gereken en önemli konulardan biri ritüeldir. Batı dillerinde ritüel kelimesi, Latince *rota*, Sanskritçe *rita*, Proto-Hind-Avrupa dilinde *rot* (yol, düzen) fiil kökünе kadar çıkar ve söz konusu arkaik dillerdeki kök anlamının da çağrıştırdığı gibi "izlenecek yol" ya da "düzen" anlamlarına gelir. Dinler tarihindeki özelleşmiş anlamı, insan ve ilahi güçler arasında doğru ilişkiyi kurmak için geliştirilmiş metottur. Ancak ritüel aracılığıyla insan ve kozmik güçler arasında ilişki kurulabilir ya da düzenlenebilir. Ritüel, insanı uhrevi alandaki hedefine götüren sistemdir. Belki daha tanıdık bir ifadeyle ritüel, ibadetin bir başka adıdır. Aslında ritüelin ibadeti aşan bir anlamı vardır. İbadet sadece insanı tanrıya bağlayan yakınlaştırıcı bir yoldur. Ritüelse daha geniş bir anlamı içerir, o aynı zamanda insanı kozmik varlıklara, kozmik düzene, her türlü metafizik alana bağlayan evrensel bir bağdır. Şüphesiz monoteist dinler, kozmik otorite olarak bir tek tanrıyı kabul ettiği için, insan ve tanrı arasındaki ilişkiyi daha özelleşmiş ibadet formuna sığdırmıştır. Fakat paganizm için sorun insan ve tanrı arasındaki ilişkiyle sınırlı değildir, evrenin bütünü iletişime geçilmeyi gerekli kıldığından, ibadeti aşan bir yol olarak ritüel vazgeçilemez bir yöntemdir. Ritüel gerekirse insanı cansız nesnelerle bile ilişkiye geçirebilecek

büyüsel bir kudretle doludur. İbadet sadece bir yol iken, ritüel yolu da kapsayan kendi başına özel bir alandır. Öte yandan ritüel aracılığıyla elde edilecek şeyin elde edilmesi kaçınılmaz bir süreçtir. Fakat özellikle monoteist din yorumlarında ibadet, insanda başlayan ama kararı tanrıda biten bir yöntemdir. Bir başka ifadeyle, her ibadet hedefin gerçekleştirilmesine yetmeyebilir, fakat uygunca (kurallara uyulduğunda) yapıldığında her ritüel determinist bir yasa ya da düzenek çerçevesinde mutlaka hedefine ulaşacaktır. Bundan dolayı ibadet kelimesi ritüel kavramını anlamamıza katkıda bulunabilir, fakat her iki kavramın bütünüyle aynı olduğunu söylemek zordur.

Bir fenomen olarak ritüel, sosyal ve dinsel olmak üzere iki ana çerçevede değerlendirilebilir. Sosyal yanıyla ritüel, toplumsal fonksiyonu bağlamında ele alınmalıdır. Dinsel açıdansa, bir tören olarak, insan ve kozmik – ilahi güçler arasındaki ilişki kurma yönteminin analizi perspektifinden incelenebilir. Kitabımızın bu bölümünde ritüeli, kısaca her iki açıdan inceleyecek ve ardından Mezopotamya dinlerindeki ritüelleri örnekleriyle analiz etmeye çalışacağız. Burada vurgulanması gereken noktalardan biri, eski Ortadoğu dinlerindeki bütün ritüelleri ele almamızın imkansız ve gereksiz olduğudur. Hedefimiz daha çok Mezopotamya dinlerinde ritüel kavramını ortaya çıkarmaktır. Bunun için seçeceğimiz örnekler, dönemi için en önemli olanlarıdır.

Sosyal açıdan ritüel:

1. Her ritüel topluluğu kaynaştırıcı ve tek biçimli hale getiren sosyal/siyasal bir yapı oluşturur. Yapılan tören sırasında farklı cinsiyet, yaş kesitleri, hiyerarşik yapı ya da halkı birbirinden ayıran ekonomik/sosyal farklar ortadan kalkar, homojen bir durum elde edilir. Özellikle siyasal otorite için ritüel, kendi varlığını meşrulaştırdığı bir tören haline döner. Komünel paylaşım, toplumu oluşturan değerler , etnik bütünlük duygusu bu sırada tecrübe edilir. Şüphesiz bireysel ritüellerin varlığı bu du-

ruma ters değildir. Kişi gerektiğinde ritüelini tek başına yerine getirmek durumunda ise, bu onun cemaat ruhuna katılamayacağı anlamına gelmez.

Bu bağlamda Mezopotamya'daki en önemli ritüel, Nevruz bayramının karşılığı olan *Akitu* kutlamaları ve törenleridir.

2. Belli bir informasyon kümesi olan ritüel, topluluğun ortak hafızasıdır. Her ritüel geleneğin korunmasını sağlar. Periyodik olarak tekrarlanan jestler, hareketler, sözel rivayetler, mitoslar ve birliktelik ruhu kaybolmadan varlığını sürdürür. Ritüelin bizzat kendisinin yanında ritüelin nasıl yapılacağının öğretiliş süreci geleneksel ruhu canlı tutar.

3. Özellikle yeni bir duruma, yaş ya da döneme girişi ifade eden inisiyasyon ritüelleri (erginlenme, erişkinlik) bireye yaşama haritası ve hayatın anlamı konusunda rehberlik görevi yapar. Yeni bir duruma geçiş bireyin yeni görevlerinin belirlemesi anlamına gelir. Her görev ahlaksal bir anlam örgüsü oluşturur. İnisiyasyon adeta kişiye, yeni hayat kesitinde karşılaşacağı zorlukların önceden tanıtılmasıdır. Fakat olay sadece formel bir uygulama ve bilgilendirme ile sınırlı kalmaz. Yeni sürece girişle birlikte kişi yeni ruhsal yetenekler kazanır. Bazı demonik güçlerle muhatap olur. Kimi ritüellerde yapılan uygulamalar, kişinin bedeninde (tükürükte, kanda, terde) saklı kötü demonların dışarıya atılmasına katkıda bulunur. Bundan dolayı çoğu inisiyasyon ritüeli kanlı biter.

4. Ritüel saltanat sahiplerinin egemenliklerini sergileme alanları olduğu için siyasal bir fonksiyon icra eder. Büyük ritüellerde baş rahip pozisyonunda bulunan kral, ritüeli gerçekleştirirken tanrısal bir unsura sahip olduğu için halkın gözünde saltanatını meşru kılma imkanı bulur. Özellikle *Akitu* gibi mevsimsel döngü ritüellerinde, *hieros gamos* ("kutsal evlilik" / sacred marriage) törenlerinde kralın varlığı ve kozmik düzen arasında kurulan ilişki saltanat için iyi bir propaganda silahı olmuştur.

5. Pratik düzeyde kamusal ritüeller toplumsal eğlencenin de bir yoludur. Yıllık ritüeller antik dünyada temel eğlence alanlarından biridir.

6. Her ritüel antik mentalitenin bilinmezlikten kaynaklanan korku unsurlarını ortadan kaldırdığı için, obsesif halleri sağaltımın bildik yollarından birini oluşturur. Ritüel toplumsal rahatlama yoludur. Bir yandan kozmik düzenin varlığını garantiye almanın getirdiği rahatlık, öte yandan gelecekte karşılaşabilecek kötü güçleri topluca önleme çabasının kazandırdığı güven kitlesel bir sağaltım işlevi görmektedir.

Ritüelin dinsel yapısı:

1. Her ritüel bir jest, mimik, söz, hareket ya da bunlara benzer eylem biçimlerinden oluşur. Çoğu durumda kap-kacak, taş, kil parçası, metal, sopa gibi araçlar kullanılır. Kullanılan araç-nesne ya da haraket, özellikle sözcükler son derece titizlikle seçilir. Ritüelin gerçekleştirilmesinde bu gibi unsurların doğru kullanılması son derece önemlidir. Gereken titizliğin gösterilmediği durumlarda ritüelin istenen amacı yerine getirmemesi büyük bir olasılıktır. Ritüeli gerçekleştirecek aracı figür ya da ritüelist/rahip bunların tümünü iyice öğrenip ezberlemek zorundadır. Doğruca yerine getirilmeyen ritüeller hem istenen sonucu vermez, hem de ritüel sahibine zararla geri döner. Söz ya da hareketlerin kusursuz gerçekleşmesi, bu unsurların ilahi aleme açılan yapı taşları oluşundan kaynaklanır. Ritüel sırasında ses tonlarının gırtlaktan çıkarılışı bile önemlidir. Orta Asya'daki "throat sing" ya da "gırtlak şarkısı" denilen Şamanik ses çıkarma metodu bu kavrama yaşayan en iyi örnektir. Ritüel sırasında sesin gırtlaktan çıkarılışının sebebi, tanrıların kendi aralarındaki konuşma tonunun bu şekilde oluşundandır. Tanrılar tarafından anlaşılabilmek için onların sesleri, sözleri ve jestleriyle hareket etmek gerekmektedir. Bundan dolayı her eylem başlangıçta ya da tanrısal alemde tespit edildiği ilk şekliyle yerine getirilmeliydi . İlahi başlangıçtaki ilk form ritüellerin temelini teş-

kil eder. Bu kadar dakik ve titiz davranılması zorunluluğunun, din adamları kadrosunu ne kadar önemli bir kadro haline getirdiği herhalde kolayca anlaşılabilir.

2. Başlangıç / *ab origina* kavramının antik dinlerde ne kadar önemli olduğu daha önce vurgulanmıştı. Her ritüel başlangıçta olan bir olayın yeniden kuruluşudur. Ritüeller sadece insanın ilahi varlıklara yaptığı başvurular değildir. İlahi figürler yani tanrılar ve diğer üstün güçler de kendi aralarında birbirlerine ritüel yapabilirler. İlk ritüel ilahlar tarafından yapılmış ve Sümerlerde *Enki*, Semitiklerdeki karşılığı *Ea* aracılığıyla görevli kadrolar (din adamları) tarafından insanlara öğretilmiştir.

3. İcra edilen her ritüelin kozmik bir karşılığı vardır ve kozmik bir düzen oluşturur. Herhangi bir talep için yapılan tören en az iki unsuru birbiriyle iletişime geçirir ve yeni bir düzenin oluşmasına imkan sağlar. Bu dünyada oluşturulan yeni düzen tanrısal alemdeki yapıyı doğrudan etkiler ve şekillendirir. Ritüel sürecinin dikkatlice gerçekleştirilmesi ihtiyacı biraz da bundandır. Tanrıların insanların titizliğine ihtiyacı vardır. Onların gösterdiği dikkat, tanrısal alemin talebini yerine getirecektir. Mezopotamya'daki en yaygın ritüellerden olan "tanrı elbiselerinin giydirilmesi" töreni, o kadar ihtimamla yapılmalıdır ki, doğru dürüst giydirilmeyen tanrı heykeli, heykelin sembolize ettiği tanrının gücünün azalmasına yol açar. Şüphesiz bunun insana yansıyacak bedeli de felaket olacaktır. Bu korkunun, ritüellerdeki titizliği hangi boyutlara taşıyacağı tahmin edilebilir.

4. Ritüel, insanın, tanrı, demon, mitolojik yaratıklar gibi her türlü ilahi varlık aleminden talep ettiği şeylerin yerine getirilebilmesi sanatıdır. Bu talep bazen insanın kendi çıkarına istediği şeyleri kapsar, bazen insanın dışında kozmik düzende yerine getirilmesi gereken ödevleri ya da bizzat tanrıların öyle istediği için yapılması zorunlu olan eylemleri içerir. Kozmik düzenin sürdürülmesi için yapılan ritüeller daha çok mevsimsel döngülerle ilgilidir. Evrendeki yaşamı sağlayan düzenliliğin sürdürül-

mesi için zorunlu ritüeller vardır. Yaz-kış-hasat-ekim gibi ritüeller bu türdendir. Bizzat tanrıların ihtiyacı için yapılan ritüeller daha çok onların beslenmesi, barınması, korunması, giydirilmesi gibi törenleri kapsar. Şüphesiz en yaygın ritüel türü, insanın kendi taleplerini içine alan ihtiyaçtan ya da korkudan kaynaklanan ritüellerdir.

5. Unutulmaması gereken önemli bir nokta ritüelin sadece tanrılara değil, demonlara, dev yaratıklara, canavarlara ya da mitolojik her tür yaratığa yapıldığıdır. Büyü de ritüel eşliğinde yerine getirilir. Mezopotamya'da ele geçirilen çivi yazılı binlerce metinde ritüel eşliğinde yapılan büyülerden sözedilir. Böylece ritüel insanı, tanrılara, demonlara, mitolojik varlıklara, insana ve doğaya bağlayıcı en temel dinamik güçtür.

6. Ritüel değişmez, değiştirilmez, ilahi prototipine sadıktır. En küçük bir değişiklik ritüelin etkisini ortadan kaldırır. Ritüelin değiştirilmesine engel olan yaptırım kutsaldan gelir. Ritüelin kutsallığını arttırmak ve değişmezliğini sağlamak için ritüele katılan bütün taraflar arınma işleminden geçerler. Ayrıca her ritüel, seküler mekandan ayrı kutsal bir coğrafyada gerçekleştirilir. Bu unsurlar ritüelin kutsal oluşuna katkıda bulunur.

7. Ritüeli talep eden çoğu kez aracı din adamlarıdır. Bazı durumlarda kişinin kendisi de birtakım ritüeller gerçekleştirebilir. Ritüeli gerçekleştiren kişinin kendisi olsa bile, törenin bir unsuru mutlaka din adamlarının elinden geçer. Doğrudan tanrıların ihtiyaçlarını gidermek için yapılan ritüeller görevli din adamlarınca gerçekleştirilir.

8. Ritüellerin önemli bir kısmı mitoloji eşliğinde gerçekleştirilmekteydi. Mitosların bu kadar yaygınlaşmasının sebebi ritüellere eşlik edişidir. Ritüel sırasında okunan mitos hem ritüelin amacını belirler, hem de ilahi güçlere konuyla ilgili hatırlatmada bulunur. Mitosların ritüel sırasında terennümü okuma yazma bilmeyen halkı konuyla ilgili olarak aydınlatma görevi de görmüştür.

9. Bir ritüelin, en azından Mezopotamya'daki örnekler için konuşacak olursak, formel yanı, ritüel sahibi, görevli din adamı, kutsal mekan, gerektiğinde kullanılmak üzere birtakım aletler, talep formülasyonu, dua, şifahi ifadeler, hareketler, tanrıyı temsilen heykel ya da nesne gibi temel unsurların birleşmesinden oluşur.

Yukarıdaki satırlarda ritüelin sosyal ve dinsel yanı konusunda temel birtakım bilgiler verilmeye gayret edilmiştir. Aşağıdaki bölümde Mezopotamya'daki temel ritüeller verilmeye ve bunların yorumları yapılmaya çalışılacaktır. Bu arada antik Ortadoğu'daki pek çok ritüelin form ya da anlam olarak büyük oranda Sümer kültüründe belirlendiğini ve bu kalıpların Akad-Asur-Babil gibi kültürlere geçtiğini hatırlatmamız uygun olacaktır. Şüphesiz Semitik halkların kendilerine ait spesifik ritüelleri vardıysa da bunların bile Sümerli formlarda gerçekleştirildiğini söylememiz mümkündür. Bazı ritüeller antik mentalitenin ürettiği ortak formlara sahip olup birbirine benzeyebilmektedir.

Bir genelleme olsa bile M.Ö. 1. bin civarından itibaren ritüellerdeki siyasal retoriğin etkisini görmezden gelemeyiz. Bu dönem Ortadoğu halklarının mücadelelerine sahne olduğu için etnik bilinç, mitoslarda olduğu gibi ritüellerde de karşımıza çıkar. Aslında bu dönem din anlayışının bütününde aynı eğilimi görmemiz mümkündür. Ortadoğu'nun antik dünyasında din ve politika arasındaki yoğun ilişki ayrıca incelemeye değer bir konudur.

Mezopotamya'da ritüel karşılığında kullanılan en yaygın kelime Akadca *parşu*'dur. Bu kelime Akadlardan önce Sümercedeki *garza* (tören) ve *me* (ilahi düzen, hesap) ifadelerinin karşılığıdır. Her üç kelimenin kökü de "hesap etmek, ölçmek, planlamak, çizmek" gibi anlamlara gelir.[1] Kuzey Suriye'deki antik Emar şehrinde çıkan çivi yazılı metinlerden Akadca *parşu* ile ak-

---

1 Marc J.H. Lissen, *The Cults of Uruk and Babylon: The Temple Ritual Texts As Evidence For Hellenist Cult Practice*, Leiden, 2004. s. 19.

raba *parisu* kelimesinin tahıl tartımında ölçü olarak kullanıldığını görüyoruz. Bu kelimenin İbranice dahil batı Samilerinde ölçüm karşılığında kullanıldığına dair bolca referans vardır.[2] Muhtemelen ölçmedeki hassasiyet ve denge, insan ve ilahi güçler arasındaki hassas ilişki biçimine ilham vermiş olmalıdır. Böylece ritüel kavramının kökeninde, kozmik düzen (ya da ölçüm) ve bu düzeni kontrol etmeye yönelik bir arzunun yattığını söyleyebiliriz. Şüphesiz *parşu* sözcüğü yeni yıl-*Akitu* bayramı, kutsal evlilik gibi spesifik ritüeller için de kullanılmıştır. Astrolojik ritüellerde kullanılan bir ifadedir.

Ritüel karşılığında Akadca'da kullanılan bir başka kelime *nepesu* (çoğulu *nepestu*), özellikle Yeni-Asur dönemine doğru yaygınlaşır. Gün içi yapılan ritüellerden (*nepesu sa seri*, sabah ritüeli, *nepesu sa muşlāli*, öğleden sonra ritüeli), astrolojik ve tapınak ritüellerine kadar yaygınca kullanılmıştır.[3]

Yeni Asur metinlerinde genellikle çoğul hali *epsetu* şeklinde geçen *sapistu* bu anlamda kullanılan bir başka kelimedir. Eski Babil metinlerindeki *sakkû*, Akad döneminden miras *alaktu*, Hellenistik dönemde yaygınlaşan *dulla*, yine aynı döneme ait *sipru* ve *palludû* gibi başka kelimeler de vardır.[4]

Elimizde derli toplu bilgiler daha fazla bulunduğu için Hellenistik dönemdeki ritüelleri esas alarak aşağıdaki şekilde bir tablo çıkarmamız mümkündür. Her şeyden önce bir kült günü nasıldır sorusuna açıklama getirmemiz gerekir. Babil'de gün *ūmu* adıyla bilinir. *Ūmu*, gece üç, gündüz üç bölüm olmak üzere toplam altı vakte (*maşşartu*) ayrılır. Bir gün yirmi dört saatten (literal olarak "on iki çift saat", *bēru*) oluşur. Normal bir gün gü-

---

2 Al Wolters, "Metrological Prs-Terms From Ebla to Mishna", *Eblaitica: Essays on the Ebla Archives and Eblaite Language*, New York, 2002, v. 4, ed. C. H. Gordon v.d., s. 225, 229, 241.

3 Marc J.H. Lissen, *The Cults of Uruk and Babylon: The Temple Ritual Texts As Evidence For Hellenist Cult Practice*, Leiden, 2004. s. 20.

4 Marc J.H. Lissen, *The Cults of Uruk and Babylon: The Temple Ritual Texts As Evidence For Hellenist Cult Practice*, Leiden, 2004. s. 21.

neşin batışıyla başlar ve ertesi gün güneşin batışıyla sona erer. Gün içerisinde izlenecek büyük ritüeller; tapınağın uyanışı (*dik biti*), kapının açılışı (*pit bābi*), sabahki iki öğün hizmeti ve temizliği (*naptanu tardennu*), akşamki iki öğün hizmeti ve temizliği ve kapının kapanması ritüeli olmak üzere beş tanedir. Tapınakta gerçekleştirilen bu ritüeller *napāhu ša Šamsi* (güneşin doğumu) ile başlar. Ritüeller akşam tapınak kapısının kapanmasına kadar sürer. İlk ritüel *Dik biti* ya da tapınağın uyanışı seromonisi Yeni Asur döneminden beri bilinmektedir. Ritüelin amacı, tapınak personeli, tanrı heykelleri gibi birtakım figürleri uyandırmak ve kutsamaktır. Tam olarak nasıl gerçekleştiğini bilmesek de önemli tanrılara birtakım ilahiler (*takribu* ve *eršemekleu*) okunduğu tahmin edilmektedir. Bu ilahiler büyük oranda tanrılara karşı işlenen suçları affettirmeye yönelikti.

Tapınakta yapılan ikinci ritüel *pit bābî*, kapının açılışı ritüeli, eski Babil döneminden beri bilinmektedir. Güneş tam doğarken *dik biti* ritüelinden hemen sonra yapılırdı. Tapınakta gündelik faaliyetin başlaması amacıyla yapılmaktaydı. Diğer üç ritüel tapınakta yenen yemek öğünleri ve tapınağın kapanışıyla ilgilidir.[5]

Günlük ritüellerin dışında, toplu olarak ve özellikle tapınaklarda kutlanan kamusal anlamdaki bir başka ritüel dönemi aylık periyotlar şeklinde düzenlenenlerdir. Aylık ritüeller oldukça fazla ve çeşitlidir. Asur-Babil takvimlerinde yıl 29, bazen 30 günlük 12 aydan oluşan dönemlere ayrılır. Ayın her gününe denk düşen ritüeller vardır. Ayın bazı günlerinde bu kutlamalar yoğunlaşmakta ve farklılaşmaktadır. Her gün ayrı bir tanrı ya da kutsallık/tabu sistemi ile ilişkili olduğu için gündelik ritüellerde homojenlik aranmamalıdır. Bazı ritüellerin adı kesin olarak bilinse bile bir kısmınınki ilişkili olduğu tanrının adına nispetle isimlendirilmiştir.

---

[5] Marc J.H. Lissen, *The Cults of Uruk and Babylon: The Temple Ritual Texts As Evidence For Hellenist Cult Practice*, Leiden, 2004. s. 35, 36, 37.

Tam içeriğini ve gününü bilemediklerimizden başlarsak, aylık ritüellerin içinde en önemlilerinden biri *Enlil* ve *İştar* için düzenlenen kutlamalardır. Bu ritüelde *Enlil* ve *İştar*'ın sunağına takdimeler getirilmekte, tanrı heykelleri temizlenmekte, onarılmakta, tapınağın kutsal mekanı temizlenmekteydi. Takdimelerin önemli bir kısmı inek ve koyun etinden oluşuyordu. Hurma, arpa, zeytin yağının da sunulduğunu biliyoruz.

Zamanını ve ayrıntılarını daha iyi bildiğimiz aylık (*itu*) ritüellerin başında Sümerce *eses*'den gelen *essesu* töreni bulunmaktadır. Sümerlilerin 3. Ur döneminden Hellenistik sürece kadar uzanan geniş bir zaman diliminde yapılmıştı. Her ayın biri, yedisi ve onbeşinde kutlanırdı. Ritüelin icrası ayın safhalarına göre yapılırdı. Orta Babil döneminden itibaren ritüel ayın dört, sekiz ve onyedinci günlerinde yapılmaya başlanarak değiştirildi. Bu üç gün *essesu* adıyla bilinirdi. Uruk'dan gelen bir metinde ritüelin onyedinci gün kutlamalarıyla ilgili oldukça fazla bilgi vardır. Onaltıncı günün gecesi ritüel, "gece ritüeli olarak" (*bayyātu*) başlardı. Bütün gece ritüele hazırlık yapılırdı. Gecenin bu seromonisi, başka bir aylık ritüel olan *Salām biti* ya da tapınak karşılama / selamlama töreni ile birlikte gerçekleştirilirdi.[6] Tapınaktaki bütün ilahi güçler ritüelin gücünü arttırmak üzere geceye davet edilirdi. Onyedinci gün ateşler eşliğinde yürüyüş alayı yapılır, kanlı kurban verilirdi... Hellenistik döneme ait metinlerden *essesu* kutlamaları hakkında daha fazla bilgi ediniyoruz. Koyun, ördek eti gibi etlerin kurban olarak sunulduğu anlaşılmaktadır. Çivi yazılı metinlerden anladığımız kadarıyla ritüelin bütün ayrıntıları belirlenmişti. Babil'de *essesu* ritüelinde krala ve saltanata yönelik birtakım törenler de yapılmaktaydı.[7] Muhtemelen ayın uğursuz ya da tabu kabul edilen bu üç evresinden gelebilecek bela-

---

[6] A.R George, *Babylonian Topographical Texts*, Leuven, 1992, s. 222.

[7] Marc J.H. Lissen, *The Cults of Uruk and Babylon: The Temple Ritual Texts As Evidence For Hellenist Cult Practice*, Leiden, 2004. s. 50.

ları defetmek için yapılan bir ritüeldi. Ay ya da Tanrı *Sin*, insanlar için şefkatli ve işe yarar bir ilah olsa da çeşitli evreleri uğursuz kabul edilir ve tabu ilan edilirdi. Bu üç gün muhtemelen aynı zamanda kehanet yapılan günlerden birkaçıydı. Ayın bu üç günü Yahudiliğe Şabat olarak girmiştir. Babil'de bu günler *šapattu* adıyla da bilinmekteydi.[8] Ayrıca *Atrahasis* mitosundan (1. Tablet, 204-207 sutun) anladığımız kadarıyla "*Enki* bugünlerde arınma banyosu yapardı". Tanrı heykellerinin ritüel sırasında yıkanışının gerekçesi budur. Tabu kabul edilen bugünler, muhtemelen ayın bir aylık evresinin üç temel dönemine denk düşmektedir. *Essesu* kelimesi "yeni, yenilenme, tekrar doğma"[9] anlamlarına gelir ve ayın bu üç dönemde kendi kendisini yeniden yaratmasını ifade eder. Yeniden doğuş ve yeniden doğuş esnasında olabilecek felaketlerden kaçınma ya da iyiliklerden nasibini alma arzusu, ritüelin temelini oluşturur. Her yeni doğuş hem şansa hem riske gebedir.

Bir başka aylık ritüel, tanrı heykellerine elbise giydirme seramonisi olan *lubastu*'dur. *Lubastu* ya da "libas giydirme" Akad döneminden beri bilinmektedir. Asur ve Babil devletlerinde de yapılmaktaydı. Bu ritüel yazın sonundaki, kışa giren ay içinde gerçekleştirilirdi. Nasıl yaz giysilerinden kış giysilerine geçiliyorsa, aynı şekilde tanrıların da gelen kış mevsimine önlem olarak elbiselerinin değiştirilmesi gerekiyordu. Tanrıları sembolize eden heykeller kış için hazırlanan özel elbiselerle yeniden giydiriliyorlardı. Elbiselerin değiştirilmesi sırasında tanrı heykelleri yıkanıyor, güzel kokular sürülüyor ve giydirme sırasında tütsüler yakılıyordu. Tanrılara kek gibi tatlı yiyecekler ve koyun, inek gibi hayvanlar sunuluyordu. Uruk'dan gelen Helenistik döneme ait bir belge, giydirme işleminin kış mevsimine girerken değil her ayın yirmisinde yapıldığına işaret etmek-

---

[8] G. Johannes Botterweck, Hemler Ringren, *Theological Dictionary of the Old Testament*, Germany, 1980, v. 4, s. 234.

[9] Martin Nissinen, *Prophets and Prophecy in the Ancient Near East*, New York, 2003, s. 264.

tedir.[10] Tanrı heykelleri *nesu* (aslan), *kakabbu* (yıldız), *hasu* (anlamı bilinmiyor), rozet (*ayaru*) ve *tensū* (anlamı bilinmiyor) gibi tam anlaşılamayan bazı nesnelerle dekore ediliyordu. Bunlarla donatılan giysilere *kusitu, labāra mētu* ve *nebehu* elbiseleri deniliyordu. *İştar*'ın elbisesinin süslendiği en yaygın nesnelerden biri, onun sembolü olan aslan figürüydü. *İştar* için kullanılan bir başka süsleme unsuru, temsil ettiği Venüs yıldızının sembolüydü.[11]

Bu giysiler *kutimmu* (altın ustası) adı verilen özel ustalar tarafından yapılıyordu. Şüphesiz yapılan giysiler yapılma ya da giydirilme aşamasında özel ritüellerle kutsal hale getiriliyordu. Tanrı heykellerini tanrının tecellisi haline getiren ritüel süreci, giysileri ya da dekorasyonları da seküler olandan ayırarak kutsal bir hale sokuyordu. Gerek giysilerin hazırlanışı, gerekse tanrı heykellerinin giydirilişi tapınaklarda yapılmaktaydı. Giydirme sürecinden sonra muhtemelen yeni elbiseleriyle tanrı heykelleri halka gösterilmekteydi.

Şalam biti bir başka aylık ritüeldir. Anlamı çok açık değildir. Çoğunlukla "tapınağın açılışı, selamlanması" şeklinde çevirilir. Bazı uzmanlar ifadeyi "tapınağın varlığını / huzurunu sürdürmesi" olarak çevirmektedir. Yeni Asur dönemine ait çok az referansın olduğu bu ritüel Yeni Babil dönemi vesikalarında sıkça zikredilmektedir. Hellenistik döneme ait Uruk'tan gelen bir vesikada bu ritüelin *tebetu* ayının onyedinci gününden önceki gece kutlandığından söz edilmektedir. Bu gece *sangu* ve *erib biti* adıyla anılan iki din görevlisinin Uruk'taki *Anu*'ya ait *Reş* tapınağında birtakım ritüeller yaptığını biliyoruz. Bu görevlilerin tapınak girişinde ateş yaktığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen ta-

---

[10] Marc J.H. Lissen, *The Cults of Uruk and Babylon: The Temple Ritual Texts As Evidence For Hellenist Cult Practice*, Leiden, 2004. s. 53-55. Tanrıların giydirilme ritüelinin mevsimlerle ilişkisine itirazlar varsa da bize göre bu ritüel mevsimsel bir özelliğe sahiptir. Stefan Zawadzki, *Garments of the Gods*, Zurich, 2006, s. 153.

[11] Paul – Alain Beaulieu, *The Pantheon of Uruk During the Neo-Babylonian Period*, Leiden, 2003, s. 211.

pınağın varlığını sürdürmesini sağlamaya yönelik bir kutsama ritüeliydi.[12]

Yıllık ritüellere geldiğimizde şüphesiz en önemlisi ve Ortadoğu dinlerinde en ciddi iz bırakanı *Akitu* bayramıdır. Sümercede *akitusegurku* ya da "arpa ekim bayramı", bugün Ortadoğu'da Nevruz olarak bildiğimiz törenlere denk düşen baharın girişi kutlamaları, daha doğrusu ritüelidir.[13] Babilonya'da *reş şatim* (yılın başlangıcı) olarak adlandırılırdı. Mezopotamya'da yeni yıla giriş olan nisan ayına denk düşerdi. Fakat ritüelin daha temelinde yatan unsur, tarım toplumuna geçiş aşamasında keşfedilen mevsimsel dönüşümler ve kozmik düzen arasındaki ilişki kavramına çıkar. Neolitik dönemden itibaren keşfedilen bu olgu muhtemelen tarihteki ilk ve en otantik ritiellerden birisidir.

Akitu bayramı ve ritüeline yönelik ilk referanslar Sümerli üçüncü sülaleye ait Ur yöneticilerinin metinlerinden gelir (M. Ö. 2112-2004). Kutlamalarla ilgili ayrıntılı ve göz alıcı metinler ise M. Ö. 6. yüzyıldan itibaren Babilonya dökümanlarında ortaya çıkar. Özellikle Sümerlerdeki prototip örnekler, ritüelin yeni yıla giriş kutlamalarından çok tarım ve mevsimsel düzen bağlamında gerçekleştirildiğini daha iyi sergilemektedir.

Akitu ritüeline ait Sümerlerdeki ilk örnekler Ur şehrinin koruyucu ilahı olan, Ay tanrısı *Nanna* onuruna yapılmaktaydı. Biri *nisannu* (nisan), diğeri *teşritu* (ekim) aylarında olmak üzere iki temel ritüel yapılmaktaydı. *Teşritu* ayında kutlanan tahıl ekim *Akitu*'su, *nisannu*'da kutlanan ise devşirme *Akitu*'su idi. Sümer takviminde *nisannu*'nun birinci, *teşritu*'nun yedinci aya denk düştüğünü belirtmek gerekir. Bu süreçte *Akitu* ekim ve hasat ya da bereket kutsaması ritüelidir. Fakat daha sonraları ritüel nisan

---

[12] Marc J.H. Lissen, *The Cults of Uruk and Babylon: The Temple Ritual Texts As Evidence For Hellenist Cult Practice*, Leiden, 2004. s. 60.

[13] Aslında *Akitu* kelimesinin yeni yıl bayramı için kullanılışı yeni Babil dönemidir. Daha önceki dönemler için kullanılan kelime yine Sümerce olan *Zagmu*'dur.

ayına indirgenmiş ve yeni yıl bayramı haline sokulmuştur. Mezopotamya tarihinin çeşitli dönemlerinde siyasal konjonktürün durumuna uygun olarak *Akitu*'nun ideolojik bağlamlarda kullanıldığını ve böylece ilk şeklinden uzaklaştığını hatırlatmak gerekiyor. Böyle durumlarda ritüel, adeta kozmik düzenin yeryüzündeki tecellisi olarak kralın propagandası haline dönüşebiliyordu. Hellenistik Babilonya'da *Akitu*, Mezopotamya kültürünün ortadan kalkışına paralel olarak eskatolojik bir anlama bile bürünmüş, ritüel adeta sona erecek olan kozmik düzenin yeniden var olmasını sürdürecek bir itici enerjinin yeniden yaratılması bağlamında yapılır olmuştur. Hellenistik dönemin son Mezopotamyalıları *Akitu*'da kendi yok oluşlarını önlemenin çaresini aramışlardır.[14] Bundan dolayı neredeyse üçbin yıllık geçmişi olan ritüel, İsa dönemine kadar çeşitli formlar içerisinde var olabilmiştir. Fakat kökende yatan sebebin mevsimsel dönüşüm ve hasat kavramı olduğunu, birtakım itirazlar varsa bile, unutmamak gerekiyor.

Akitu ritüelinde, yürüyüş alayları, dualar, ilahiler, kurbanlar, saltanata yönelik övgüler, büyü ve kehanete kadar uzanan geniş bir törensel fenomeni görmek mümkündür. Bundan dolayı ritüelin kamusal işlevi oldukça önemliydi. Festival ya da ritüel oniki güne dağılmış törenlerden oluşuyordu. Oniki günlük bu periyotun bir kısmı hakkında ayrıntılı bilgimiz olmakla birlikte, pek çok nokta karanlıktır. En azından Asur-Babil döneminde nisanın birinde başladığını ve onikisinde kapanış ritüeliyle sona erdiğini biliyoruz.

Ritüelin Mezopotamya'daki bütün şehirlerde kutlandığı bilinmektedir. Ur, Uruk, Dilbar, Sippar ve Harran gibi şehirler en bildik isimlerdir. Başlangıçta daha çok ay tanrısı *Nanna* adına yapılıyorduysa da, sonraları her şehrin "patron tanrısı" ritüel

---

[14] *Akitu*'nun politik bağlamda manipule edilişi için şu esere bkz. Julye M. Bidmead, *The Akitu Festival: Religious Continuity and Royal Legitimation in Mesopotamia*, New York, 2004.

kutlamalarına dahil edilmiş ve törenler sırasında övgüsel retoriklerle ululanmıştır. Ritüelin ajandası hakkındaki kaynaklarımızın önemli bir kısmı Yeni-Babil ve Hellenistik Mezopotamya'dan gelmektedir.

Nisannu ayının birinci günü başlayan ritüelin ilk günü neler yapıldığını çok iyi bilmiyoruz. Bildiğimiz tek ayrıntı, *şeşgallu* adını alan din adamının şafakta kalkışı ve Babil'deki *Marduk* tapınağına giderek ritüeli başlattığıdır. *Esagil* denilen bu tapınak ritüelin başlama noktasıydı. *Seşgallu*, *esagila*'nın, *kamah* ya da doğu kapısına gelir ve anahtarla kapıyı açarak, su ile arındırma ritüeli yapardı. Bu süreç içerisinde ritüele katılan diğer kişilerin neler yaptığını ya da pozisyonlarını bilemiyoruz.

İkinci gün, *şeşgallu* önceki uyanış saatinden iki saat önce kalkar ve ilk gün su ile yaptığı arınma ritüeline benzer şekilde Fırat nehrinden aldığı suyla arınma banyosu yapardı. Bu arada ritüelde kullanılan suların Fırat ve Dicle'den alındığını belirtmek yerinde olacaktır. Arınma ritüelini yerine getiren *şeşgallu*, tapınağın en kutsal yerine (cellaya) girerek, alanı, tapınağın seküler bölgesinden ayıran keten perdeyi çeker ve tanrı *Marduk* için (şüphesiz bizim buradaki örneğimiz Babil olduğu için tanrı adı Marduk olarak geçmektedir) tapınağın sırlarını ve hikmetini yücelten bir ilahi terennüm ederdi. Bu ilahiden sonra *şeşgallu* tapınağın diğer kapılarını da açar ve öteki personelin kapılardan girmesini sağlayarak, ritüelin icrasına diğer görevlileri de dahil ederdi. Tapınağa övgü için düzülen ilahi hem Sümerce hem Akadca okunurdu. Bu miras, ritüelin bu kısmının, Sümer dönemine kadar çıktığının delillerinden biridir.[15]

---

[15] Anabel Youhana Odisho, *The Akitu Festival in Mesopotamia*, New York, 2004, s. 7.

Bu ilahinin Türkçesi şöyledir:

"Bel (sahip, efendi, *Marduk*), O'nun öfkesinin eşi, benzeri yoktur.
Bel, en yüce kral, ülkelerin efendisi.
Büyük tanrıların gözdesi.
Bir bakışı ile her şeyi ortadan kaldırır.
Kralların kralı, halkın ışığı, kaderler tayin eden.
Bel, senin yurdun Babilon'dur. Tacın Borsippa'dır.
Geniş gökyüzü, senin ciğerindir.
Bel, gözlerin her şeyi görür.
Kehanetlerinle, kehanetlerini gerçekleştirirsin
Bir bakışınla, kararını verirsin.
En güçlüyü yakarsın.
... Ellerinle bağlarsın.
Ellerinle affedersin!
Onlara ışığını göster, kahramanlıklarını anlat.
Ülkelerin Efendisi, *İgigi*'nin (tanrılar) ışığı.
Senin kahramanlıklarından bahsetmeyen kim var?
Kim senin ihtişamını dillendirmez, kim senin gücünü söylemez?
Eudul'un sakini, düşenin elini tutan, ülkelerin efendisi.
Babil şehrinden rahmetini esirgeme!
Yüzünü tapınağına, *Esagila*'ya çevir.
Babil halkını, tebaanı, halkını koru.

İşte *Esagila*'nın sırrı, yirmi iki satırda *Bel*'e saygı gösteren herkes (O'nun rahibi olan) *şeşgallu*'ya da gösterir".[16]

Üçüncü gün *şeşgallu* bir önceki günden yirmi dakika daha erken kalkar. Fırat Nehri'nden gelen suda, bir önceki günün ritüeline benzer şekilde arınma banyosunu yapar. Sadece çok az bir kısmı korunan bir duayı tanrı *Marduk*'a okur. Tapınağın kapısını açar ve kült fonksiyonunu icra edecek görevliler alana gelir.

---

[16] Julye M. Bidmead, *The Akitu Festival: Religious Continuity and Royal Legitimation in Mesopotamia*, New York, 2004, s. 56.

Sabah dokuz civarında *şeşgallu*'nun iki ahşap tanrı heykelini donatmak üzere bir metal işçisi, bir marangoz ve bir kuyumcuyu tapınağa getirdiğini biliyoruz. *Şeşgallu* metal ustasına *Marduk*'un hazinesinden alınan birtakım değerli taşlar (*duşu*) ve altın verir. Marangoz sedir ve ılgın ağaçlarını, kuyumcu da altınları alacak ve ahşap suretleri bu malzemelerle donatacaktır. Bu suretler yedi parmak yüksekliğinde olacak, biri sedir ağacından, diğeri de ılgın ağacından yapılacaktır. Heykellerin insan şeklinde olduğunu biliyoruz. Kırmızı, kahverengi kumaşlara bürünen heykellerin, bel civarına hurma ağacı yapraklarından süslemeler yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu suretler altıncı günde tanrı *Nabu*'nun heykelinin Babil'e gelinceye kadar olan zaman içerisinde, hakimlerin tanrısı olan *Madanu* tapınağına yerleştirilmekteydi. Heykellerden birinin sol eline yılan, diğerinin sol eline akrep suretleri konulurdu. Boşta kalan eller *Nabu*'ya dua eder pozisyonda bulunmaktaydı. Heykellerin bitirilişinden sonra metal ustasına kurban olarak sunulan hayvanın kuyruk kısmı, ahşap ustasına da baldır kısmı verilirdi. Kuyumcuya ne verildiğini bilmiyoruz.[17]

Mücevherlerle süslü bu iki suretin tam olarak neyi temsil ettiğinden emin değiliz. Kırmızı kumaşa sarılı olanın beşeriyeti (kanı temsilen), kahverengiye sarılı olanın da (toprak rengine nispetle) toprağı ya da yeryüzünü temsil ediyor olması mümkündür. Fakat bu heykeller ritüelin altıncı günü yakılmaktaydı.

Dördüncü gün ritüelin esas başladığı gündür. Ritüel tapınağın, *Marduk*'un ve eşi *Zarpantu*'nun övülüşü ile açılır. Öğleden sonra *şaşgallu*, *Marduk* heykelinin önünde yaratılış destanı olan *Enuma Eliş*'i okur. Bugün kralın da törene katılışının ilk günüdür. Kral, Babil'in on kilometre güneyindeki *Nabu* tapınağını dolaşır. *Nabu* heykelinin önünde krallık asasını eline alır.

---

[17] Julye M. Bidmead, *The Akitu Festival: Religious Continuity and Royal Legitimation in Mesopotamia*, New York, 2004, s. 55.

Beşinci gün önemli günlerden biridir. *Şaşgallu* erkenden kalkar, arınma ritüelini tekrarlardı. *Maşmaşşu* adıyla bilinen bir başka rahip, *Marduk*'un kutsal alanında bir cin çıkarma (exorcism) seansı yapardı. Fırat ve Dicle'den alınan su ile tapınağa su serpilirdi. "Derin sular"dan, "İlahi sular"dan alınan su tapınağın arındırılmasında kullanılırdı. Fırat ve Dicle, tanrılar alemine uzanan "ilksel sular"dır. *Maşmaşşu* kötü demonları uzaklaştırmak için bir gong çalar ve başka bir arınma ritüeli amacıyla tapınağın içinde meşaleyle dolaşıdır. *Marduk* tapınağında yapılan bu işlemin aynısı *Nabu* tapınağında da yapılırdı. Bir koç kurban edilir, leşi tapınak içerisinde sürüklenir ve arınma işlemi devam eder. Daha sonra hayvanın leşi Fırat Nehri'ne atılırdı. *Maşmaşşu* artık temiz değildir ve *Akitu*'nun sonunda arınıncaya kadar tapınağa giremezdi. Koçla yapılan bu arınma ritüeline *kuppuru* adı verilirdi. Yahudilik'te "günah keçisi" ya da *kipper* (*kefaret*) ritüeli muhtemelen aynı geleneğin devamıdır.[18]

Bugünkü törenlerin içerisinde en önemli süreçlerden biri kralın "aşağılanması" eylemidir. *Marduk* heykelinin önüne getirilen kralın, saltanat sembolü olan asası, mızrağı ve yüzüğü alınarak, *Şaşgallu* tarafından yüzüne sert bir tokat atılır. *Şaşgallu* kralın kulaklarından çekerek, onu *Marduk* heykelinin önünde baş eğdirir. Kral bir dua okur ve sonrasında *şaşgallu*, *Marduk*'un kendisini kutsadığını söyler. *Şaşgallu* krala bir tokat daha atar ve bu sefer birlikte dua ederler. *Marduk*'a beyaz bir boğa kurbanından sonra krala asası, mızrağı ve yüzüğü geri verilir.[19] Şüphesiz bu ritüelin amacı ve sembolize ettiği kavram, krala tanrılar önündeki "küçüklüğünü" hatırlatmaktır. Kralın aşağılanması, Tanrıların yüceliğinin teyididir. Öte yandan bu sembolizmin yanında ritüelin, kralın tanrı tarafından onaylanması anlamını

---

[18] Ida Zatelli, "The Origin of the Biblical Scapegoat Ritual. The Evidence of Two Eblaite Texts", *Vetus Testamentum*, v. 48, n. 2, Leiden, 1998, s. 260.

[19] Anabel Youhana Odisho, *The Akitu Festival in Mesopotamia*, New York, 2004, s. 9.

içerdiğini de söylemek gerekir. İlahi olanın seküler olana üstünlüğünü teyid eden bu ritüelden din adamları kadrosunun kendi güçlerini pekiştiren bir misyon çıkardığını söylemeye gerek yoktur.

Akitu'nun altıncı günü, diğer tanrıların heykellerinin Babil'e getirilmesi töreni ile belirgindir. Diğer şehirlerden çeşitli tanrı heykelleri, yürüyüş alaylarıyla, Babil'e *Marduk* heykelinin önüne getirilirler. Ritüelin bu aşamasında da ideolojik bir amaç görebiliriz. Diğer tanrıların *Marduk*'a bağlılığı, çevre şehirlerin Babil'e bağlılığının sembolik karşılığıdır. Ritüellerin siyasal manipülasyonlar çerçevesinde nerelere çekilebileceğinin iyi bir örneğidir bu.

Yedinci gün hakkında bilgimiz yoktur. Sekizinci gün ritüeli, bir araya gelmiş olan tanrıların, ülkenin ve insanların kaderini tayin edişi ile ilgilidir. Ritüel *Nabu* tapınağında başlar. *Marduk*'un heykeli bu tapınağa getirilir ve onun bütün diğer tanrılara üstünlüğü vurgulanır. Tanrılar o yıl insanların kaderinin nasıl olacağını belirler. Dokuzuncu ve ritüelin son günü olan on ikinci gün arasında neler yapıldığını çok iyi bilmiyoruz. Sadece dokuzuncu gün bir yürüyüş alayı düzenlendiği anlaşılmaktadır. Halkın da katıldığı bu yürüyüşte *Marduk*'un heykeli ve kral başı çekmektedir. Yürüyüşe katılanlar *İştar* kapısından tapınağı terk ederek şehrin dışında bulunan ve *Bit Akitu* diye bilinen bir yapıya gelirler. *Bit Akitu* büyük şehirlerin sur duvarının dışında bulunan içinde *Akitu*'nun kutlandığı özel binalardır. Tuğla yerine blok taşlardan inşa edilirdi. Kare şeklinde olan bina bir bahçenin içinde bulunurdu. En iyi örneklerinden biri Asur şehrinde keşfedilmiştir. Muhtemelen burada *Marduk*'un *Tiamat*'a karşı egemenliği kutlanarak kozmosun devamlılığı sağlanmış oluyordu. On ikinci gün kutsal evlilik ya da *hieros gamos* ritüeli yapılıyordu. *Dumuzi* ve *İştar*'ın semavi alemdeki evliliğinin bu dünyada kral ve kutsal fahişe arasında tekrar ediliyor olması, evrendeki kozmik düzenin sürekliliğine katkıda bulunuyordu. Bu konuya ileride dönülecektir.

Buraya kadar anlatılmaya çalışıldığı gibi, *Akitu*, Mezopotamya'daki en önemli yıllık ritüellerin başında gelmektedir. Ritüelin farklı zamanlarda, farklı anlamlar yüklendiğini biliyoruz. Bununla birlikte ritüelin ana teması daha önce de söylendiği gibi kozmik düzenliliğin sürdürülmesini sağlamak ve bu düzenin varlığını kutlamaktır. Kozmik düzenin antik dünyada gözlenebildiği ve kontrol edilebildiği temel tecrübe alanı, mevsimsel süreklilik ve varoluşun sürdürülmesinde ana faktör olan bereket kavramıdır. Kozmik düzenin sürekliliği, tanrı ve insanın birlikte geliştirdiği sinerjik bir düzlemde var olabildiği için, ritüel insan ve tanrının birlikte katıldığı seremonilerden oluşur. Her şeyden önce ilk ritüel, Babil devleti esas alındığında, düzeni temsil eden *Marduk*'un, kaosu temsil eden *Tiamat*'a karşı zaferi ile icra edilmiştir. Kozmik düzenin sürekliliği bundan böyle tanrılar tarafından insana verilmiş bir ödev kapsamındadır. İşte yeryüzünde *Akitu*'nun kutlanışı, tanrısal ya da prototip ritüelin tekrarlanışı anlamına gelir. Bu tekrar, her defasında, her yeni yılda Kozmik döngünün varlığını temin eder. Adeta ritüel yerine getirilmediğinde kozmosun varlığı tehlikeye girecektir. Ritüelin bu asli amacı yanında, siyasal otoritenin törenleri ideolojik manipülasyon doğrultusunda kullandığını hatırlatmamız yerinde olacaktır. Yeni Asur ve Babil döneminden sonra bu niyetin neredeyse ritüelin ana teması haline geldiğinden daha önce söz edilmişti.

Bu bağlamda *Akitu* bayramının ya da ritüelinin Yahudi kutsal metni Eski Ahid'de polemiksel düzeyde ele alındığını söylemek gerekmektedir. Eski Ahid, İşaya Kitabı 40-55. bölümler arasının Yahudilik için putperestlik olan *Akitu* kutlamalarına reddiye türünden bir metin olduğu ileri sürülmektedir.[20]

Mezopotamya'daki en önemli ritüellerden biri az önce söylendiği gibi *Akitu*'da (ya da başka ritüellerde) kutlanan ya da gerçekleştirilen kutsal evlilik / *hieros gamos*'tur.

---

[20] Bu konuda bkz. John Goldingay, *The Message of Issah* 40-55, London, 2005.

Kutsal evlilik ritüeli, mevsimsel döngünün ve doğadaki bereketliliğin mitolojik mentalite tarafından açıklanışının ürettiği bir eylemdir. Dünyanın başka yerlerinde de yaygın olan bu etyolojik açıklama, Mezopotamya'da *İnanna* (*İştar*) ve *Dumuzi*, tanrıça / tanrı ilişkisine (evliliğine) çıkartılır. Burada anlatılması konu dışı olacak sebeplerden dolayı, *İştar* ve *Dumuzi* birbirlerinden ayrı düşerler. Tanrıça ve tanrının birbirlerini gördüğü yılın altı ayında, doğanın yeniden canlanması, birbirinden ayrı kaldıkları altı ayında da doğanın kış mevsimine girişi kutsal evlilik ritüelinin temelini oluşturur. *İştar*'la *Dumuzi*'nin altı aylık birlikteliği –ki doğanın canlanmasına imkan sağlar- onların *hieros gamos*'u olur. İşte mevsimsel döngü ve ona bağlı olarak bereketin / mahsulün sürekliliği tanrıların evliliğini bu dünyada tekrarlamaktan geçer. Mevcut dünyada kutsal evlilik, tanrıların evi olan tapınakta icra edilmek durumundadır. Tapınak, tanrısal alemle doğrudan ilişkili tek coğrafyadır. Kutsal evlilik dramasının önemli taraflarından biri olan *İştar*'ı temsilen seçilecek gelin adayı, Mezopotamya'da bir tapınak personelidir. Türkçe'ye "kutsal fahişe" adıyla çevirilen bu din görevlisi, çoğunlukla tapınağa küçük yaşta adanan kız çocuklarından olurdu.

En azından eski Babil döneminde bu tapınak kadrosunun tanrıça *İştar* ve Ay tanrısı (*Sin*) tapınaklarında bulunduğunu biliyoruz. Ritüelin ilk izleri Uruk'taki Sümer tapınağında bulunan metinlerden (M. Ö. 3000 civarı) gelir.[21]

Sümerlerde tapınak görevlisi olan rahibeler *nin dingir*, Asur-Babil'de *kadiştu*, *iştartu*, *harimtu* adlarıyla bilinirdi. Tanrıça *İştarı* temsil eden bu kadroya karşılık tanrı *Dumuzi* her şeyden önce kral, sonra da ortalama erkekler tarafından temsil edilirdi. Böylece evlilik ritüeli, tapınak fahişesi ve bir erkek tarafından, ayrıntılarını bilmediğimiz seremoniler eşliğinde tapınakta yapılırdı. Ritüel *İştar*'ı ya da doğayı temsilen tapınağın zemininde

---

[21] Gerda Lerner, "The Origin of Prostitution in Ancient Mesopotamia", *Signs*, v. 11, n. 2, New York, 1986, s. 239.

gerçekleştirilirdi. Kutsal evlilik sırasında erkek ve kadın taraflar basitçe tanrı ve tanrıçanın sembolü olarak değerlendirilmemelidir. Onlar ritüel sırasında bizzat tanrı ve tanrıçanın inkarnasyonu (ya da tecellisi) haline gelirler; çiftleşenler gerçekten ilahlardır ve bu çiftleşme doğayı gerçekten canlandıracaktır. Kralın *Dumuzi*'nin inkarnasyonu oluşu ile, kozmik ve siyasal güçlerin bir araya gelişi kavramlarının önemine bir kez daha dikkat çekmek isteriz. Tanrılar katında *Dumuzi*'nin oynadığı rolü, dünyevi planda kral oynar. Bu durumda ritüelin ideolojik boyutunu tahmin etmek zor değildir.

Burada eklenmesi gereken son nokta, kutsal evlilik ritüelinin sadece İştar'la Dumuzi arasındaki ritüelle sınırlanmaması gerektiğidir. Sümerlerde şehirlerin koruyucu tanrısı ile onlara eşlik eden çiftlerin evlilikleri de bereketle ilgili ritüellerde önemli rol oynamıştır. Muhtemelen erken dönemlerde her şehrin kendi eril ve dişil tanrıları arasında yapılan bu evlendirme sahnesi, Semitik kültürlerde daha ortak tanrı ve tanrıça çiftine indirgenerek derlenmiş, bütün hale getirilmiştir. Şüphesiz geleneğin en dibinde yatan prehistorik kavram, doğanın bereketini sağlayan eril ve dişil unsurlar arasındaki birlikteliktir.

Yukarıda verilen örnekler Mezopotamya'daki klasik ritüellerden seçilmiştir. Fakat daha önce söylendiği gibi gündelik hayatın bütün ayrıntıları ritüellerle doludur. Daha az bilinen ve daha bireysel talepler çerçevesinde yapılan ritüellere örnek olarak *mis pi* verilebilir. "Ağız açma" anlamına gelen *mis pi*, Sümerlerden Asur-Babil'e kadar geniş bir kültür kuşağında yapılan ritüel olmuştur. Antik dünyada substutition (ikame etme) kavramının analizi için de önemli ritüellerden biridir. Buna göre tanrıyı temsil eden herhangi bir nesne – başta suretler, heykeller – hangi büyüsel ya da metafizik mekanizma ile tanrı haline döndürülebilir sorusunun cevabı kısmen bu ritüelle ilgilidir.

Seküler bir nesnenin bizzat ilahi gücün kendisi haline döndürülmesi, genel olarak herhangi bir gücün bir başka nesneye aktarılmasına yönelik eylemin mekanizmasına ışık tutar. Böyle-

ce günahları üzerimizden alan "günah keçisi" ya da benzeri fenomenler, cansız bir nesneyi ilahi güçle doldurma gibi pek çok inanış bu ritüelin analiziyle daha iyi anlaşılabilmektedir.

Mis pi ritüeli, tanrıları temsil ve ibadet nesnesi yapma amacıyla cansız heykellerin tanrılaştırılma ve tapınır hale getirilme işlemidir. Her şeyden önce cansız surete can veren, tanrılaştıran güç tanrı *Ea*'dır. Yapılan her türlü seremoni *Ea*'nın nesneye bu gücü kazandırması içindir. Bu ritüel sadece yeni yontulmuş bir heykel için değil, aynı zamanda eskimiş ya da onarılması gereken heykeller için de yapılır. Bütünüyle tahrip olmuş heykellerse artık onarılmaz, onun için "ölüm-ağıtı ritüeli" yapılırdı. Muhtemelen Eski Ahid'in Yeremya kitabı 10/1-16'daki pagan heykellere yönelik referans bu ritüelle ilgilidir.

Bugün için bu ritüelle ilgili kaynaklarımızın önemli kısmı, M.Ö. 5.-8. yüzyıllar arasındaki Babil-Asur tabletlerinden gelir. Tabletlerdeki ritüeller, heykellerin yapılış aşamasından, ilahlaştırılma sürecine kadar olan bütün işlemleri anlatır. Ritüel iki gün boyunca devam eder. Her şeyden önce heykelin yapılacağı nesne, sonra onu donatan süsler, tanrı elbiseleri, heykelin konacağı mekan ve halkın onu görmesini sağlayacak mekanizma seküler olandan ayrılır. Böylece tanrının, kendisini temsil eden heykeline girmesi sağlanırdı. Bu inancı, Hristiyanlıktaki şarap-ekmek sakrameni ile karşılaştırarak anlamak daha kolay olacaktır.

Özellikle Ortodoks sakramen anlayışına benzer şekilde, tanrı bütünüyle heykelin kendisi haline dönüşmüştür.[22] Artık tanrıyı temsil eden, bizzat tanrının kendisi olmuştur. Burada ritüelin adı olan *Mis-pi* ya da ağız açma, şüphesiz tanrının heykelde canlanmasını, onun aracılığıyla konuşmasını ifade eder. Cansız nesne tanrıya ağız olmuştur.

---

[22] Marilyn J. Lundberg, "The Mis-pi Rituals and Incantations And Jeremiah 10/1-16", *Uprooting and Planting*, Ed. J. Goldingey, London, 2007, s. 211, 212.

Bir başka önemli ritüel, Sümerce *kisiga*, Akadca *kispum* adıyla bilinen aylık, bazen ayda iki kere, yeni ve dolunayda yapılan "hatırlama töreni"dir. Bu ritüel ölenlerin arkasından, onların gittikleri alemde rahat yaşamasını sağlamak için, bu dünyadaki yakınları tarafından yapılmaktaydı. Ritüel *şuma zakaru* ("ismini zikretme / anma") ve *mey nagu* ("su dökme") şeklinde, iki ana eylem olarak yerine getirilirdi. *Şuma Zakaru* kavramının temeli, isim ve nesnesi arasındaki özsel birlikteliğe dayalıdır. Böylece kişinin adının telaffuzu, bizzat onun var olmasının garantisi haline gelmektedir.[23] *Mey nagu*, su dökme işlemi de canlandırıcı, hayat verici bir anlamı ifade ediyor olsa gerektir. Atalar kültünün izlerini taşıyan bu ritüel folk inançlarındaki ölülerin ruhlarını yâdetme törenlerinin aynısıdır. Ritüelin önemini arttıran bir nokta, bu şekilde hatırlanmaması halinde ölenlerin ruhlarının dünyadaki yakınlarından öç alacağı korkusudur. Ritüel sırasında ölülere özellikle tahıldan yapılan yiyecekler sunulduğu bilinmektedir. *Kispum* atalar kültüne ait en klasik fenomenlerden biri olarak Mezopotamya inançlarında çok önemli bir yer tutmaktadır.[24]

Ritüellerin çok önemli bir kısmı tahmin edileceği gibi büyü formülasyonları ile ilgilidir. İstenilen şeyi yaptırabilme gücünü elde etmek ayrıntılı ve ince ritüelleri gerekli kılmaktaydı. Büyü ve kehanete yönelik binlerce tabletten gelen bilgiler, ritüelin büyülerde kullanılma şekli konusunda fazlasıyla informasyon vermektedir. Burada başlı başına büyü kavramı ve büyülerde kullanılan ritüellerin bütününü ele almak imkansızdır. Bununla birlikte antikçağda ritüelin mentalitesini anlamaya katkıda bulunacak bağlamda birkaç büyü ritüeli zikretmek yerinde olacaktır.

---

[23] Andrew C. Cohen, *Death Rituals, Ideology and the Development of Early Mesopotamian Kingship*, Netherlands, 2005, s. 106.

[24] Andrew C. Cohen, *Death Rituals, Ideology and the Development of Early Mesopotamian Kingship*, Netherlands, 2005, s. 107, 108.

Her şeyden önce, bütün geleneksel toplumlarda olduğu gibi, büyü kavramının "kara" ve "ak" olmak üzere iki ana kategoriye ayrılışı bizim Mezopotamya'da da rastladığımız bir yaklaşımdır. Olumsuz bir misyonla yüklü olan kara büyü, yapılana zarar verme amacını taşır. Etkisinin mutlak olduğuna inanılan kara büyü, Mezopotamya'daki bütün devletler tarafından yasaklanmış olmasına rağmen oldukça yaygındı.

Mezopotamya halkı kara büyüye *kişpu* adını verirdi ve cezası ölümdü. Hammurabi'nin kanun kodeksinde "su falı"na tabi tutulan *kaşşapu* (büyücü) eğer suçluysa boğulurdu.[25] Şüphesiz bu uygulamanın prototipini Sümer kralı Ur-Nammu kanunlarında (13. madde) bulmak mümkündür.

Kara büyü yapılırken ritüel dışında pek çok alet ya da nesnenin kullanıldığını biliyoruz. Büyü yapılacak kişiye ait bir eşya, bedeninden bir parça (saç, elbise parçası, tırnak) ya da ona benzeyen bir suret ritüel sırasında sıkça kullanılırdı. Fakat en çok kullanılan malzeme bir ipe atılan düğümler (*kişru*) olmuştur. İp üzerine atılan her düğüm, adeta, büyü yapılan kişinin nefesine yönelik bir engelleme amacını gütmektedir.[26] Kişinin şansı, kaderi ya da uğraştığı herhangi bir şey bu düğümlerle engellenmektedir. Düğüm atma bazen olumlu ya da iyi niyetli / ak büyülerde de kullanılırdı. Ak büyü iyi niyetli beklentilerle yapılan olumlu büyülerdi. Eski Ahid, Tesniye Kitabı 18/11'de putperestliği çağrıştırdığı için yasaklanan düğüm büyüsü bu türden bir örnek olsa gerek. Yahudilerin giydiği Tallit'in eteklerinde bulunan düğümler (*zitzit*), Mezopotamya'da ritüel sırasında kişiyi koruyan (ak büyü) türden düğümlerdi. Anlamı, daha sonra Yahudi şeriat kurallarını sembolize eder hale geldiyse bile, bu inanç şüphesiz Babil ve Asur'daki *zizikta* (koruyucu düğüm) geleneğinden mirastır. Muhtemelen daha eski tipi Sümer-

---

[25] S.H. Hook, *Babylonian And Assyrian Religion*, New York, 1953, s. 79; Leonard W. King, *Babylonian Magic And Sorcery*, London, 1896, s. 151.

[26] M. Stol, *Birth in Bablylonia and the Bible*, Netherland, 2000, s. 72.

lerdeki *tugsig*'dir.[27] Ak büyü anlamında kullanılan düğüm, daha çok ya kişiyi tanrısına bağlayan ya da istediği şeye yaklaştıran bir anlam taşırdı. Kara büyü anlamında yapılan düğüm ritüelini çözebilmenin tek yolu, düğümlenmiş bir ipi yeniden çözmekti (Akadcada *kisru pataru*). Kişi ancak böylece kendisi için atılan düğümlerin baskısından kurtulabilirdi.[28] *Maqlu* adıyla bilinen Akadca büyü koleksiyonunda (M. Ö. 1. bine ait) *aşipu* denilen büyücülerin ritüellerine ait zengin döküman mevcuttur. *Aşipular* ak büyü olarak adlandırılan olumlu büyüler yapan görevlilerdir. Ak büyü ve *aşipu*ların faaliyeti serbestti. Hastalar, gebe kadınlar, kötü büyülerin etkisinden korunmak isteyenler, tanrılardan talepleri olanlar ya da düzenli ritüellerin bazıları *aşipular* tarafından yerine getirilmekteydi. *Aşipu*'nun icra ettiği ritüelin temeli *puhu* denilen "ikame etme" kavramına dayanıyordu. *Aşipu* talep edilen şeye ait ya da ona benzeyen bir nesneyi kullanarak ya da adını telaffuz ederek talep edenin amacına ulaşmasını sağlardı. Bir evin tamamlanması ya da yerleşilmesinde *aşipu*'nun uygun bir ritüel icra etmesi gerekirdi. Yeni bir inşaat yapılırken *aşipu*, tuğla tanrısının (*kulla*) bir suretini özel bir ritüelle eve taşır ve yine ritüel eşliğinde yerine yerleştirirdi. Böylece evin temelinden itibaren korunmuş olduğu düşünülürdü.[29]

Burada şunu söylemek gerekiyor ki, ritüeli gerçekleştiren görevliler sadece işi bilen aracıydılar. Büyü ritüellerinde büyücünün sıkca kullandığı *Şiptu ul yattun şipat* ("benim değil tanrının büyüsü") ifadesi bu inancın en açık formülasyonuydu. Özellikle büyüyle ilgili ritüellerde, *Şitamme karabu* ("daima duayı dileyen"), *Uşur amaşşu* ("sözleri gözleyen"), *Kibi dumki* ("be-

---

[27] Ferris J. Stephens, "The Ancient Significance of Sisith", *Journal of Biblical Literature*, v. 50, n. 2, London, 1931, s. 59, 60.

[28] Shalom Paul, "The Mesopotamian Babylonian Background of Daniel 1-6", *The Book of Daniel*, Ed. J.J. Collins v.d., v. 1, Leiden 2001, s. 61.

[29] S.H. Hook, *Babylonian and Assyrian Religion*, London, 1953, s. 80, 82.

nim için aracı olan") gibi büyü ritüelini tanrılar alemine ulaştıran aracı tanrılar bile vardı.[30]

Şüphesiz Mezopotamya'daki büyücü kadrosu ya da görevleri sadece yukarıdakilerle sınırlı değildir. Sümerlerde *maşmaş*, Akadlarda *maşmaşşuttu, sangu, vasipu, pasisu, işippu, siptu* gibi başka büyücü kadrolarını da saymak mümkündür.

Büyücülerin ve büyünün tanrısı Sümerlerde *Enki*, Semitiklerde *Ea*'dır. Sümer geleneğine göre büyü evrensel yasalar olan *Me*'nin içinde saklıdır. Ritüellerin nasıl yapılacağı *Me*'de mevuttur ve tanrı *Enki* tarafından ilgili kişilere adeta ifşa edilir. Babil egemenliğinden sonra büyü ve ritüelin yeni sahibi doğal olarak *Marduk* ve onun *Tu*'su ("büyünün kaynağı") olur.[31]

Antik dünyada ritüelin bolca kullanıldığı bir başka alan da hastalıklardır. Eski dünyanın bütününde hastalıkların sebebi olarak daima kötü demonlar görülmüştür. Herhangi bir sebeple kızdırılmış olan demonun kişiye getirebileceği belalardan biri hastalıklardır. Bununla birlikte hastalıklarda seküler etki ve tedavi yöntemleri de göz ardı edilmiş değildir. Hijyenin hastalıklardaki rolü bilindiği için ev temizliği oldukça ciddiye alınırdı. Örneğin şu ritüel evin hem fiziksel, hem ilahi temizliği için önemliydi: *E bl ina giş anna gişimmar şa imsisa tuşeşin şuşurat e anı idsub disptu:* "Evi hurma ağacının kuzeye bakan dallarında yapılmış süpürgeyle süpür. Çıkan çerçöpü nehre at."[32] Bu Sümer büyü ritüelinde hijyen, büyü ve ritüel iç içe geçmiştir.

Hastalık salgınlarında, bulaşıcılık kavramı bilinen bir şeydi. Bazı durumlarda salgına sebep olmamak için erkek ve kadın ayrı evlerde yaşamak durumunda kalabilirdi. *Mutanu donnutum*

---

[30] A. Leo Oppenheim," Analysis of an Assyria Ritual (KAR 139)", *History of Religions*, v. 5, n. 2, New York, 1966, s. 263.

[31] Wim van Binsbergen, Frans Wiggermann, "Magic in History", *Textual, Historical and Interpretative Perspectives*, ed.Tzvi Abusch vd.,Netherlands, 1999,s. 28.

[32] Jo Ann Scurlock, B. R. Andersen, *Diagnosis in Assyrian And Babylonian Medicine*, New York, 2005, s. 15.

ibaş şuma ahum ana bit ahim uul iru'b ("ciddi bir salgın olacak hiç kimse birbirinin evine girmesin") ibaresi buna güzel bir örnektir.[33]

Her şeye rağmen hastalık aslında, işlenen günahlar, tanrılara ya da demonlara başkaldırı, yerine getirilmeyen görevler ve ritüellerin sonucuydu. Hastalıklar, çoğu büyü çerçevesinde ele alınabilecek ritüellerle defedilebilir ya da tedavi edilebilirdi. Bir hasta ancak *asu* ve *sipu* adıyla bilinen iki görevli tarafından iyileştirilebilirdi. Adeta hastalığın oluşturduğu acıları dindirmeye yönelik seküler hekim *asu* ve hastalığı kökeninden iyi etmeye çalışan büyücü – hekim *sipu* şifa operasyonlarında birlikte çalışırlardı. *Asu*lar da tedavi amacıyla ritüel yapıyor olsalar bile, asıl ritüel *sipu*lar tarafından yapılırdı. Şifa tanrısı *Gulla*'nın rahibi olan *sangu* da hastalık tedavisi için ritüel icra ederdi. Klasik hasta tedavisi için yapılan ritüellerden biri, modern zamanlarda Yezidi kültüründe devam eden, yere bir daire çizme geleneğidir. Hasta olan kişinin etrafına *zisuru* (un) ile bir daire çizilir ve daire içinde bulunan hastanın demonların saldırısından korunarak tedavi olacağına inanılırdı. Eğer hasta yerinden oynatılamayacak kadar kötüyse daire yatağının etrafına çizilirdi. Eğer ritüel sırasında birtakım nesneler kullanılacaksa onlar da una bulanırdı. Bazen aynı daireler ev girişlerinin sağına ve soluna çizilir ve içleri boyanırdı.[34] Herhalde çizilen somut çizginin, soyut bir alemde ya da demonlar dünyasında çizildiği varsayılarak, kötü etkilerin içeri girmesinin sona erdirildiğine inanılıyordu.

Ritüeller tahmin edileceği gibi, fallarda, kehanetlerde ya da geleceği şekillendirme amacıyla yapılan birtakım eylemlerde de kullanılmaktaydı. Gelecekte olacakları önceden bilmek, ancak tanrıların sırlarını ifşa etmesini temin edecek ritüeller sayesinde

---

[33] Jo Ann Scurlock, B. R. Andersen, *Diagnosis in Assyrian And Babylonian Medicine*, New York, 2005, s. 18.

[34] Jeremy A. Black , Anthony Gren v.d., *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia, An Illustrated Dictionary*, London, 1992, s. 128.

olabilirdi. Bu bağlamda kehanet oldukça önemliydi. Antik dünyada metoduna göre çok farklı kategoride kehanet (ve fal) kavramı mevcut olmuştur. Doğrudan tanrılardan alınan haber, ölülerden elde edilen bilgiler, astral haberler, hayvanlar ya da hayvan organlarından çıkarılan bilgiler, insan yüzlerindeki ifadelerden elde edilen veriler, herhangi bir doğa olayı ya da rüyalar gibi pek çok fenomen, kehanette bulunmak için temel göstergelerdi.

Basitçe herhangi bir olayın geleceğini öğrenmek için ritüel eşliğinde yapılan işleme kehanet adı verilir. Mezopotamya'da krallardan, sivil kişiliklere kadar pek çok insan gelecekle ilgili meseleleri halletmek üzere Akadca *baru* denilen kahinlere giderlerdi.[35] Kehanet için Mezopotamya'da yaygınca kullanılan kelime *baru*'yla ilişkili olarak *barûtu*'dur. Normalde kehanet sadece geleceği anlamak gibi görünse bile, bazı durumlarda kötü bir geleceği düzeltebilecek ritüelleri de içerirdi. Kötü akıbeti düzelten ritüele *namburbû* denmekteydi. Bu ritüeli yapan kadro *aşipûtu* adıyla bilinen büyücü – cin çıkaranlardı.[36]

Bizim çivi yazılı metinlerden en çok bildiğimiz kahin tipi *baru*lardır. *Baru, Lipit gati hinig immeri nage nige nepesti baruti* (koyun kehanetini, kurban sunmayı, hayvan iç organlarının gelecek konusunda sakladığı şifreleri) iyi bilmeliydi. O aynı zamanda okuyup-yazan bir katip, metinleri düzenleyen kütüphaneci, anatomist, tanrısına bağlı, "mesleğinin üstadı" (*ummanu*) idi.[37]

En yaygın kehanet hayvan iç organlarına bakılarak yapılandı. Bu bağlamda özellikle koyun ciğeri önemliydi. Ciğerin üzerindeki çizgilerin boyu, kalınlığı, derinliği talep eden kişinin geleceği hakkında fikir verirdi (*Hepatoscopy*). Suyun üzerine akıtı-

---

35 S.H. Hook, *Babylonian and Assyrian Religion*, London, 1953, s. 85.

36 Paul-Alain Beaulieu, "The Social and Intellectuel Setting of Babylonian Wisdom Literature", *Wisdom Literature in Mesopotamia and Israel*, New York, 2007, Ed. R.J. Clifford, s. 11.

37 Ulla Jeyes, *Divination As A Science in Ancient Mesopotamia*, Leiden, 1992, s. 23.

lan yağ şekillerine bakarak geleceği öğrenmek (*Lecanomancy*), yere saçılan okların şekillerine bakmak (*Belomancy*), ölülerden bilgi almak (*Necromancy*), doğan çocukların ya da hayvanların görünümlerine bakarak kehanette bulunmak, hayvanların hareketlerini takip etmek ve rüyalar yoluyla geleceği keşfetmek diğer yaygın metodlardı.

Eski Latin terminolojisini kullanarak ifade edecek olursak, Mezopotamya'da kehanet sistematiğini *auguria oblativa* ve *auguria impetrativa* olarak ikiye ayırabiliriz. Bunlardan *auguria oblativa*, kahinin pasif olarak ilahi işaretleri okuduğu ve bütünüyle tanrıların kontrolündeki kehanetlerdi. Kahin, tanrısal işaretleri okuma yeteneğini elde edebilecek ritüelleri tamamladıktan sonra görevini yerine getirirdi. *Auguria İmpetrativa* ise kahinin daha aktif olduğu, geleceğin belirlenmesini kontrol edebilme yeteneğine sahip olduğu türden kehanetlerdi.

Erken dönemlerde olmasa bile Akadlardan itibaren astral kehanetler de yaygınlaşmıştır. Özellikle ayın safhaları geleceği anlamak için önemliydi. Ayın şekillerine bakılarak yapılan yorumlar, geleceğe yönelik korkularla yakından ilişkiliydi. Ay tutulması bu bağlamda önemlidir. Bu sırada *halhallatu* (flüt), bakır *erşemma* (harp) ve bakır *lilissu* (kutsal davul) çalınırdı. Bu ritüel ayın ortadan kaybolmasını engellemeye yönelik bir ritüeldi. Kehanet kendi başına araştırılması gereken bir konu olsa bile, kehanet esırasında yapılacak ritüeller, dönemin ritüel konusundaki dünya görüşünü anlamamızda oldukça önemlidir. Özellikle *auguria impetrativa* türünden kehanetlerde ritüellerin ayrıcalıklı bir yeri vardır.

Buraya kadar anlatılmaya çalışıldığı üzere, antik Ortadoğu'da ritüel, gündelik hayatın bütün ayrıntılarına sızmıştır. Büyük ve resmi ritüellerin neredeyse bütünü tarım toplumlarının mirası olarak naturalist unsurlarla karışıktır. Tarihsel olarak da uygarlık sürecinin erken dönemlerini temsil eder. Yerleşik hayata geçildikten itibaren bu tip ritüeller siyasal gücün sembolü haline getirilmiştir.

Yerleşik hayata geçilip, tarımın daha teknik yapılmaya başlanması, metalin kullanılması sonucu elde edilen teknolojik yenilikler ve savaşların getirdiği felaket sahneleri, ritüellerin hayatın her alanda uygulanmasını gerektirecek kadar tehdit edici ve korku dolu bir hayatın varlığını tetiklemiştir. Arkaik modernitenin getirdiği yeni problemler, hastalıklar, ilişki biçimleri, kapitalist örgütlenme ve benzeri değişiklikler ritüellerin hayatın her alanını kaplamasına sebep olmuştur. Modern, hayatın getirdiği her korkuya yeni bir cevap yeni ritüllerin icadına kapı aralamıştır. Bu kadar karmaşıklaşmış bir hayat algısı içerisinde, geleceği anlamaya yönelik kehanet ritüelleri ve başarıyı garantiye almayı arzulayan büyü formülleri, mevcut tedirginliği daha da arttırmıştır. Bu artış da, ritüellerin daha sistemli ve örgütlü hale gelişine, tapınak adı verilen coğrafi mekanların denetiminde yeniden kurgulanmasına yol açmıştır. İşte bu süreç Sümerlerden itibaren başlamış, Akadlar süresince devam etmiştir. Ritüellerin sistematize edilişi ile tapınakların gelişimi birbirine oldukça paraleldir. Bu bağlamda ritüellerin çoğunlukla yapıldığı mekanlar olarak tapınak kavramı önem kazanmaktadır. Tapınak Mezopotamya'da ritüel, siyaset, ideoloji ve dinsel manipülasyonları birleştiren örgütlü bir merkez olmuştur. Kitabımızın bu kısmında tapınak konusunun üzerinde durmamız gerekmektedir.

Hierofonik bir coğrafya olarak tapınak bütün dinlerde insan ve ilahi güçleri buluşturan ve karşılıklı iletişime geçiren bir mekandır. Yalınından en karmaşığına kadar tapınak kavramının olmadığı hiçbir din yoktur. Bazen basit bir taş, ağaç ya da herhangi bir bölge, bazen gelişmiş mimari alanlar olarak karşımıza çıkarlar. Türü ve şekli nasıl olursa olsun insan ve ilahları birleştiren fonksiyonu daima aynıdır. Her tapınağın kutsal olmayan (profan) alandan farklı bir bölgesi vardır. Sınırını belirleyen kutsallıkla arınmış bu bölgenin insana sunduğu en büyük imkan tanrılarla buluşabildiği tek noktanın burası olmasıdır. Antik dönemlerin tapınak konusundaki bu genel algısı Mezopotamya dinleri için de aynıdır. Mezopotamya'daki tapınak dü-

şüncesinin temel özelliklerini aşağıdaki şekilde özetlemek mümkündür.

1. Her tapınak, yeryüzünde tanrıların ikamet edebileceği bir alandır. Tapınaklar tanrıların kendi evrenlerinde yaşadıkları mekanların bu dünyadaki iz düşümüdür. Bu iz düşümün ya da tapınağın neresi ve nasıl olacağı meselesi, o alanda tanrıların bir şekilde tezahürü kavramıyla halledilmeye çalışılmıştır. Her kutsal alan mutlaka bir tanrısal varlığın oradaki zuhuru (hierafoni, teofoni) ile ilişkilidir. Bu tezahür kutsal ve kutsal olmayan arasındaki farkı da belirler. Kutsal, ilahi gücün bulunduğu, kutsal olmayan da bulunmadığı mekanlar ya da nesnelerdir. Bunun en klasik örnekleri Mezopotamya inançlarının etkili olduğu Eski Ahid'de bolca mevcuttur. Kudüs'teki Tapınak - even şetiya- tanrının izdüşüm noktası, Yahve'nin insanlara tezahür ettiği, yeryüzünü yaratmaya başladığı, Adem'le Havva'yı yarattığı, Babil'deki karşılığıyla *ziggurat abzu* ("apsunun zigguratı") idi.[38]

2. Yukarıda anlatılmaya çalışıldığı gibi suyun önemi dolayısıyla her tapınağın içinde bir su kaynağı bulunurdu. Bu kaynak "derin su"yu sembolize ederdi. Sümer tapınaklarında bu kaynakta el yıkama ritüeli (*şu-luh*) yapılırdı. Suyla temas kişiyi arındırır ve tanrısal aleme geçişi sağlardı. Eski Ahid 1. Krallar Kitabı'nda (7/23) geçen Kudüs'teki tapınağın dışında duran havuz bu geleneğin Yahudilik'teki devamıdır.

3. Tapınakların planı ve inşa süreci tesadüf değildir. Her tapınağın yapılışı tanrılar tarafından istenir ve planı onu inşa edeceklere ilahi bir yolla ifşa edilirdi. Sümerli III. Ur sülalesinin kurucusu Urnammu (M. Ö. 2112 – 2095) tapınaklar yaptırmasıyla ünlüdür. Tanrı *Enlil* Urnammu'ya kendisi için *Ekur* adıyla bili-

---

[38] Christophne Nihan, *From Priestly Torah to Pentateuch*, Germany, 2007, s. 59. Eski Ahid, Süleyman Tapınağı'ndaki sunağın tepesi için *Arel* (yerin tepesi) kelimesini kullanırken Akadcada kozmik dağ için kullanılan *Arala* kelimesini tekrar eder.

nen bir tapınak yapmasını ister. Bu talep üzerine Urnammu ritüeller eşliğinde tuğlaları hazırlatır. Tapınağın nereye yapılacağı tanrı tarafından ifşa edilir. Temeli dikkatlice atılır. "Kat kat dağ" olarak nitelendirilen bu büyük tapınağın üzerine *giganu* denilen kutsal sunak konulur. Tapınağın bitişi üzerine bir ziyafet verilir ve tapınağın inşasını isteyen *Enlil*'e şükürler edilir, kral Urnammu kutsanır. Benzer şekilde Ay tanrısı *Nanna*, Larsa kralı Varad – Sin'e (M. Ö. 1834-1823) bir tapınak yapmasını söyler.[39] Öte yandan bazı durumlarda tanrıların, kralların kendi istekleri doğrultusunda tapınak yapmasına izin vermediğini biliyoruz. *Akad'ın Lanetlenmesi* mitosunda *Enlil* kral Naramsin'in tapınak yapmasına izin vermez. Tapınakların restorasyonunda bile tanrılardan izin alınırdı. Kral Gudea Tanrı *Ningursu*'nun tapınağını onarma emrini rüyasında almıştı. Tapınakların inşası ya da onarılmasında rüyalar önemlidir. Kral Nabonidus'un annesi Adad Guppi rüyasında tanrı *Sin* için bir tapınak yapması gerektiğini görür.[40]

Tevrat'a göre Yahve'nin yeryüzünü yaratmaya başladığı, Hz. İbrahim'in oğlunu kurban ettiği tepe Tapınağın bulunduğu Sion Tepesi'dir. Yahudiler için Tapınağın kutsallığı buradan gelir. Kudüs'teki Tapınağın içinde bulunan kutsal taş ya da *even şetiya* yeryüzünün altındaki (*tehom*) derin sulara iner. Mişna, *even şetiya*'nın *tehom* üzerinde durduğunu yazar. Bu tıpkı, Mezopotamya tapınaklarının "derinlerden gelen ilahi ve kozmik okyanus" (*abzu*) üzerine inşa edilmesine benzer.[41] "Derinlerden gelen" bu su, tanrılara ait bir su olduğu için arındırıcıdır ve ilahi aleme ait sırları içerir. Sümer kralı Gudea'nın inşa ettiği *Eninnu* tapınağı, derinlerden gelen su, *abzu*'dan doğar. Bundan dolayı tapınağın isimlerinden biri *temen abzu* ("derin su temelli")

---

[39] Bruce Satterfield, "Ancient Mesopotamian Temple Building In Historical Texts And Building Inscriptions", http//emp.byu.edsu.*satterfieldbpapers*. s. 5.

[40] A. H. Podany, M. McGee, *The Ancient Near Eastern World*, New York, 2005, s. 146.

[41] Mircae Eliade, *Patterns in Comparitive Religion*, New York, 1996, s. 377.

dir. Gudea'ya ait silindir mühürlerde *abzu* üzerinde yükselen dağ motiflerine sıkça rastlanır. Suyun üzerinde yükselen bu kozmik dağ tapınaktır.[42]

Babil *Enuma Eliş* Destanı'na göre, *Tiamat*'a üstün geldikten sonra *Marduk* için yapılan tapınak *Esagila mehret apsi* ("apsunun karşılığı") kutsal su üzerine inşa edilmiştir. Tapınak daima kutsal olanı içerir ya da orada bulunur. Bu alanın kutsallığı ilahi bir figürün o bölgeyle temasıdır. Bu temas bazen ilahi varlıkların o bölgede görünüşü, tecelli edişi, bazen o bölgede bizzat yaşayışı gibi hierofonik sebeplerden kaynaklanır. Pek çok antik dinde mitosların ana konularından biri, ilahların herhangi bir yerde tezahür ederek orayı kutsallaştırması ile ilgilidir. Kutsallaştırılmış bölge her türlü profan kirlenmeden uzak özel imkan alanları haline dönerler.

4. Tapınağın inşası kozmosun yeniden inşası anlamına gelir. Tapınakların varlığı kozmik düzenin varlığını sürdürmesine katkıda bulunur. Tanrıların yeryüzünde yaşayabileceği mekanlara ihtiyaçları vardır. Sunu, beslenme, giydirilme gibi ihtiyaçlarının sağlanabilmesi için tanrılar yeryüzünde tapınak inşa edilmesini sağlamak durumundaydılar. Tapınak insanların tanrılara açılan kapıları olduğu gibi, tanrıların da insanlara açılan kapılarıdır.

Öte yandan tanrıların tapınağı kozmosun bütünüdür. Tapınak esasta tanrıların yaşadığı mekanların adıdır. Bütün kosmos ve tanrılar alemi tanrıların ikametgahı, beşeri terminolojiyle tapınağıdır. Bundan dolayı kozmosun bütünü tapınağın kendisidir. Yeryüzünde inşa edilen her tapınak, sadece tanrılarla iletişim sağlama noktaları değil, aynı zamanda kozmosun yeniden inşa edilmiş halidir. Tapınağı inşa etmek kozmosu yeniden oluşturmak demektir. *Enki*'nin tapınağı kozmosun bütünüdür.

---

[42] J.M. Lundguist, "What is a Temple? A Preliminary Typology", *Temples of the Ancient World*, ed. P.W. Passy, New York, 1994, s. 83.

Tapınak ve kozmos arasındaki yakın ilişki, evrendeki bereket ve bolluğun sürdürülmesine de katkıda bulunur. Her tapınak kozmosun özünde olan bereketin canlanmasını sağlar. Asur kralı Esarhaddon Asur'da inşa ettiği tapınaktan söz ederken "Tapınağı inşa ettim ve bitirdim. Günlerim uzun olsun, hükümranlığım uzun olsun, dölüm refah içinde olsun, tahtım güvende olsun, düşmanlarım yok olsun, Asur'un ürünü bereketli olsun, Asur refah içinde olsun diye inşa ettim"[43] der.

5. Tapınaklar ölüler alemiyle de ilgili mekanlardı. Ölülerle iletişime geçilebilen ya da ölülere verilmesi gereken sunuların verilebileceği yerlerden biridir. Lagaş'taki *Ningursu*'ya ait olan *Ninnu* tapınağındaki odalardan birinin adı *enikise* ("ölü için hediyelerin getirildiği oda")'dır.

6. İbadet, ritüel gibi dinsel işlevinin yanında tapınakların sosyal ve siyasal işlevi de vardır. Halkın eğitimi, halk devlet arasındaki doğrudan karşılaşma, halkın çeşitli bağlamlarda örgütlenmesi gibi sosyal fonksiyonlar tapınaklar aracılığıyla sürdürülmekteydi. Siyasal otoritelerin tapınakları kendi güçlerini ve otoritelerini meşrulaştırmak için kullandıklarını da biliyoruz. Krallar ya da feodal beyler krali ritüelleri tapınaklarda icra ederek, kendi otoritelerini tapınağın kozmik otoritesi ile birleştiriyorlardı. Ayrıca her yeni tapınak inşası, kralın talebi ile ilişkili olduğu için, kral ve tanrı arasındaki yakınlığın görsel ve mimari sembolü haline dönüşüyordu. Babil kralı Hammurabi baş tanrısı *Şamaş* için yaptırdığı tapınaklarla övünürken otoritesi ile tanrısı arasında doğrudan bir ilişki kurmaktaydı.

7. Tapınaklar oldukça kalabalık sayıda personel barındırmaktaydı. Büyücülerden, çivi yazılı tablet katiplerine, hekimlerden, ritüel rahiplerine kadar uzanan çok geniş bir kadro vardı.

---

[43] R.C. Van Leeuwen, "Cosmos, Temple House: Building and Wisdom in Ancient Mesopotamia", *From The Foundations to the Crenellations*, Ed. M.J. Boda, Münster, 2010 s. 403.

Kadroların prizması incelendiğinde görevlilerin sadece klasik din adamları olmadığı, seküler personelin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Şüphesiz Sümerlerde *ensi*, Akadlarda *iššaku* denilen şehir yöneticileri rahip – kral olarak tapınağın en üst hiyerarşik memurlarıydı. Asur - Babil devletlerinin ortaya çıkışından itibaren emperyal kral tapınağın baş rahibi oldu.

Antik Ortadoğu'nun yukarıda sıralanmaya çalışılan ana hatlarının dışında, daha temel özelliklerine geçtiğimizde, ortalama bir Mezopotamya tapınağının mimari özellikleriyle başlamak uygun olacaktır. Mezopotamya'da yapılan kazılar tapınak araştırmalarıyla ilgili olarak oldukça zengin dokümanlar sunmuştur. En primitif tapınakların hierofonik bölgeleri, küçük alanlar ya da bazen taş, ağaç gibi nesnelerdi. Daha sonra, tapınaklarda en kutsal bölge olan cellayı temsil edecek bu nokta, yerleşik hayata geçilmeden önce tanrısal otoritenin zuhur ettiği tabusal bir alandı. Bundan dolayı cella bütün arkaik kültürlerin temel tapınak birimi olmuş, tapınak mimarisi bunun çevresinde gelişmiştir. Zamanla cella, hierofoni kaynağının heykeli ya da temsilini barındıran tam bir odacık olmuştur. Tapınağın bu merkezi birimi bizim Mezopotamya'da karşılaşacağımız vazgeçilmez unsur olacaktır.

Tapınak kavramının karşılığında Mezopotamya'da kullanılan yaygın kelime Akadca *ekallu*'dur. Bu kelimenin dibinde Sümerce "büyük ev" (tanrılara ait ev) anlamında *egal* kelimesi yatmaktadır. Tevrat'ta Kudüs'teki tapınak ya da genel bir kavram olarak tapınak için kullanılan İbranice *hekal* sözcüğü buradan türemiştir.[44]

Mezopotamya'da tapınakla ilgili ilk yazılı belgeler Sümer kralı Gudea'nın (MÖ. 2140 civarı) tapınak inşasından gelir. Bununla birlikte mitoslar veya çeşitli çivi yazılı metinlerdeki bazı referanslar çok daha eski zamanlara giden tapınaklardan bahse-

[44] Marty E. Stevens, *Temples, Tithes and Taxes*, New York, 2006, s. 6.

der. Sümer mitoslarına göre ilk tapınak tanrı *Enki* için Irak'ta bulunan Eridu şehrinde inşa edilmiştir. Bu mitos *Enki* tapınağının "derinliklerden gelen su" *abzu* üzerine inşa edildiğini, altın, gümüş, Lapis Lazuli gibi değerli taşlarla süslendiğini anlatır. Tapınak bitirildikten sonra, *Enki* ve babası *Enlil* büyük bir ziyafet vermiştir. İşte bütün diğer tapınakların yapılış şekli ve ritüelleri bu ilk prototip tapınak esas alınarak gerçekleştirilmiştir.[45]

Gudea'dan bize kalan iki silindir yazıta göre, kral, *Ningirsu*'ya ait *Ninnu* tapınağını onarması doğrultusunda bir rüya görür. Bir kurban keserek, hayvanın ciğer falına bakılır. *Ningursu*'nun tam olarak ne istediği bu kehanetle öğrenilir. Tapınağın malzemeleri ormanlardan ve dağlardan getirilir. Tapınak inşası ritüelinin bir parçası olarak yüksek sesle çalan davulların eşliğinde, kral tapınağın ilk tuğlasının harcını hazırlar. Tapınağın tamamlanışından sonra Gudea tapınağa çeşitli bağışlarda bulunur...[46]

Sümer tapınakları mimari olarak ele alındığında, Mezopotamya'daki uygarlıkların hepsini etkilemiştir. Bu geleneğe Eski Ahid'deki Süleyman'ın Tapınağı (Kudüs tapınağı) bile dahildir. Muhtemelen prehistorik dönemlerin mirası olarak Sümer tapınakları *kiku* (kutsal yer) ya da *kinamtila* (hayat yeri), *abzu* (kutsal su) ve *duku* (kutsal tepe) olmak üzere üç ana bölüme ayrılırdı. *Kiku* klasik tapınak mimarisinde adyton ya da cella diye bilinen en kutsal bölgeye denk düşer. Yahudi geleneğinde Kudüs Tapınağı'nın *even şetiya*'sı (*kodeş ha kodeş*, kutsalların kutsalı) kiku'nun karşılığıdır. Tanrının ikamet ettiği ya da tecelli ettiği kısım burasıdır.

Tapınak alanında bulunan bir başka önemli mekan *abzu* (derinlikler suyu)nun olduğu yerdir. Muhtemelen bir havuzcuk

---

[45] Bruce Satterfield, "Ancient Mesopotamian Temple Building in Historical Texts And Building Inscriptions", http.//emp.byui-edu/*satterfield/pdf*, s. 3.

[46] Sara Jane Fudge, *The Lure of the Past: Ancient Man's Interest in His History With Translations of the Neo-Babylonian Texts From the Carlos Museum*, Hebrew Union College, 2000, s. 138, 139.

şeklinde olan bu su kaynağı, yerin altından gelen ve tanrılar katına kadar çıkan kozmik sudur. Tapınağın girişinde, arındırıcı ve kişiyi "ilk haline" (*ab origina*) döndüren ritüel havuzudur. Burada *şuluh* (el yıkama) ritüeli yapılırdı.

Duku, tapınak içerisinde, yaratılışın başlangıcında *abzu*'dan çıkan ilk varoluş toprağını ya da kaostan kozmosa geçişi temsil eden "kutsal tepe"yi sembolize eder. İleride değinileceği gibi, zigguratların *duku* olması büyük ihtimaldir. *Duku* insan ve tanrıyı birleştiren tepedir. Tanrıların ilahi kararlarını verdiği tanrısal alemdeki hüküm ve adalet makamının yeryüzündeki karşılığıdır. Burada bir tür ritüel yemeği düzenlendiği bilinmektedir.

Enuma Eliş Destanı III/128-38'de tanrıların bu odaya girdiği ve orada komünal bir yemek yediği söylenmektedir.[47] Eski Ahid I. Krallar 8'de geçen komünal yemekle ilgili ima bu ritüeli işaret ediyor olsa gerek. Yeni Ahid'in son akşam yemeğinde karşımıza çıkan fenomen bu geleneğe kadar uzanır.

Bir tapınak, inşa edilmeden önce *nigenna* (esas tapınak kompleksinin yapılacağı arazi), *kura* (şantiye) ve *urulal* (tapınak personelinin geliri için düzenlenen bahçe) olmak üzere üç ana bölüme ayrılırdı.[48] Tapınağın yerinin seçilişinden, yapılış ve bitirilişine kadar olan aşamalara çeşitli ritüeller eşlik ederdi. Konunun bu yönüne biraz ileride değinilecektir.

Sümerlerden sonra Akad devletinde tapınak kültürü büyük oranda seleflerinin yolunu izlemiştir. Bir tapınağın gelişigüzel yapılamayacağı, ancak tanrıların ifşası yoluyla inşa edilebileceği inancı Akad döneminde de devam etmiştir. Akad devletinin mirasını devralacak olan Asur-Babil kültürü de bu gele-

---

[47] "Tanrılar birbirlerini öptüler, toplandılar, ziyafete hazırlandılar, sofranın başına geçtiler. Ekmeklerini yediler, şarabı susamla karıştırdılar. İçtiler, doydular. Ruhları yüceldi ve intikamcı Marduk onların kaderini tayin etti." *Enuma Eliş*'in tercümesi için bkz. L.W. King, *Enuma Elish, The Epic of Creation*, London, 1999.

[48] Samuel N. Kramer, *The Sumerians: Their History, Culture and Character*, London, 1963, s. 76.

neği sürdürecektir. Akad devletinin kurucusu Sargon'un torunu Naramsin (M.Ö. 2254-2218) *İnanna* için bir tapınak yapmak üzere *Enlil*'den nasıl izin almaya çalıştığını anlatır. Asur devletinde tapınakların inşasına dair ilk bilgilerimiz M.Ö. 2. binin başlarında Zarrigum (M.Ö. 2050 civarı) ve İlu-Şuma'nın *Belat ekallim* ve *İştar* için yaptığı binalardan gelir. Tanrı *Asur*'dan izin alan Şalim-ahum (M.Ö. 1975 civarı) yaptırdığı tapınağın özelliklerinden söz eder. 1. Şamsi – adad (M. Ö. 1813-1781) yaptırdığı tapınağın çatısını sedir ağaçlarıyla döşediğini, sedir ağacından yaptırdığı kapıları altınla, gümüşle donattığını anlatır. Tapınağın duvarlarına altın, gümüş, Lapis Lazuli gibi değerli madenler, taşlar koydurttuğunu, harcının içerisine yağ, bal, sedir ağacı kabuğu kattığını biliyoruz. 1. Tukulti Ninurta (M. Ö. 1244-1208) zamanında tanrı *Asur* ondan bir tapınak yapmasını talep eder. *Kar Tukulti Ninurta* adını verdiği bu tapınağın içinde, tanrılara verilecek sunuların dağıtılması için bir su kanalı vardı. 3. Salmanasar (MÖ. 858-854) ve 3. Tiglat Pilaser (MÖ. 744-727) ile birlikte Yeni Asur döneminde tapınak yapımına hız verilir. 2. Sargon (MÖ. 721-707) Dur Şarrukin (Korsabad) adıyla yeni bir şehir kurduğunda, şehirdeki sarayının içine bir tapınak inşa etmiştir. Temel platformu altın, gümüş, lapis lazuli, yeşim... gibi değerli taşlar üzerine yerleştirilmiş tapınağın kapıları ışıldayan bronz ile kaplanmıştı. Tapınağın inşası bittikten sonra uğurlu bir günde açılış yapılmış ve bu uğurlu günde tanrılar tapınağa davet edilmiştir. Esarhaddon döneminde (M. Ö. 680-669) yeniden inşa edilen *Asur* tapınağının nasıl mücevherlerle donatıldığı anlatılır. Benzeri uygulamalar Babil devletinde de geçerlidir. Yeni Babil devletinin kurucusu Nabopolassar (MÖ. 626-562) gibi kralların yaptırdıkları tapınaklarla ilgili çok sayıda doküman vardır. Nabonidus (MÖ. 555-539) *Marduk* ve *Sin*'den Harran'daki *Ehulhul* tapınağını yeniden inşa etmesi için direktif alır.

Tapınağın dini mimarisi Sümerlerin geleneğini izlemekle birlikte, ziggurat adı verilen tapınak birimi zamanla Mezopotamya'nın temel tapınak şeklini oluşturmuştur. Sümerlerden itibaren ortaya çıkan zigguratlar, bu dönemde tapınağa ait bir mi-

mari birim iken Asur-Babil devletlerinde bizzat tapınağın kendisi olmuştur. Zigguratlar Eski Ahid'e girecek kadar Mezopotamya'da etkili bir mimari unsurdur.

Ziggurat bir tapınak kompleksi içinde kendi başına bir binadır. Kelime Akadca "yükseltilmiş" anlamında *zakaru*'dan gelir. Coğrafi olarak zigguratlar Mezopotamya'nın kuzey batısında Mar ve Tel Brak, kuzeyde Dur Şarrukin, Güneyde Ur ve Eridu, doğuda, İran topraklarında Susa ve Coğa Zenbil kadar geniş bir alana yayılmıştır. Türkiye topraklarında bilinen tek ziggurat Harran'da bugün Harran Kalesi olarak bilinen mekanın yerindeydi. En iyi örneklerinden biri M. Ö. 3. bin yıllarına ait Irak'taki Sümer zigguratıdır. Sümercesi *Etemen nigurru* olan bu tapınak yapısı M. Ö. 6. yüzyıl Yeni Babil dönemine kadar devam etmiştir.

Piramidal şekilde, pişmiş tuğlalardan yapılmış olan zigguratların M. Ö. 4. yüzyıla kadar kullanıldığı bilinmektedir. Aslında nasıl bir fonksiyonu olduğu hala net değildir. Muhtemelen farklı zamanlarda farklı anlamlar yüklenmiş olsa bile temel anlayışın tanrı ve insanların buluştuğu mekanlar olmuş olmasıdır. Astrolojik ve astronomik gözlemlerin yapılma ihtimali de büyüktür. Kült anlamında *hieros gamos* (kutsal evlilik) ritüeli zigguratta yapılmaktaydı. Bunun dışında nasıl bir kült fonksiyonu olduğunu bimiyoruz. Herodot'un "her zigguratın tepesinde bir sunak vardır" şeklindeki aktardığı bilgi büyük oranda doğrudur. Muhtemelen *hieros gamos*, zigguratın en tepesindeki alanda yapılmaktaydı. Şüphesiz burada yapılan ritüel sadece kral ve kutsal fahişeyi kapsamaktaydı.

Bu arada Tevrat'ta *Babil Kulesi* (*Migdal Babel*) şehrinde geçen (Tevrat, Tekvin, 11/1-9) ifadenin Babil'deki ziggurata atıf yaptığı bilinmektedir. Tekvin'deki anlatıma göre Tufan'dan sonra bir bütün olarak yaşayan insanlar (aynı zamanda tek bir dil konuşmaktadırlar) Şinar adı verilen (orijinali şüphesiz Sümer) bölgeye geldiklerinde tanrıya başkaldırılarını sembolize edecek şekilde dev bir kule yaparlar. Fakat bu başkaldırı eyle-

mini ve onu sembolize eden kuleyi affetmeyen Tanrı, insanların dilini burada karıştırarak, birbirlerini anlamaz hale getirir. İnsanların arasında farklılığa sebep olacak ilk ayrımlaşma böylece oluşur. Tevrat'ın bu bölümünü yazan kişi / grup orijinalde Babil şehrinin adı ile İbranice "karıştırmak" anlamına gelen *Balel* kelimesini ilişkilendirerek, adeta Babil uygarlığını temsil ettiği her şeyi olumsuzlamakta, fesadın kaynağını, Yahudileri sürgüne gönderen Babil şehriyle ilişkilendirmektedir. Aşağı yukarı M. Ö. 6. yüzyıla ait bir dönemin anti-Babilonya retoriği olan bu satırlar, dönemin insanlarınca Babil şehri ve şehir zigguratının ne kadar iz bırakıcı olduğuna dair güzel bir delil sunar. Tabii Tevrat'taki bu öykünün gerisinde Sümerlerdeki *Enmerkar ve Aratta* adlı mitos vardır. Burada Uruk'un Sümer'li kralı Enmerkar Uruk'ta bir kule yapar ve birbirinden farklı konuşan, dilleri karışmış insanların yeniden bir tek dili konuşması için tanrı *Enki*'nin yardımını ister.

Yahudiliğin bu öyküyü kullanış amacı şüphesiz bu kadar çok farklı insan tipinin ve dillerinin nereden geldiğini anlama çabasıdır. Aslında çok olumlu bir durum olmayan farklılıklar ve farklı dillerin etyolojisi, kule inşa ederek tanrıya başkaldırı günahı ile, günahkar şehirlerin başı olan Babil şehrine duyulan öfkenin birleştirilmesinden oluşan bir kurguyla ilişkilendirilmiştir.[49] Ayrıca daha önce kısaca söz edildiği gibi, Tevrat'ta Yakub'un rüyasında tanrının katına çıkmak için kullandığı "merdiven" (*sullam*) aslında ziggurata işaret eden bir terimdir. Tevrat'ta anlatılan bu öyküyü esas alırsak (Tekvin 28/10-19), İbrani kurucu atalar arasında olan Yakup peygamber kardeşi Esav'dan kaçarken Urfa'daki Harran'a gelir ve burada bir rüya görür. Rüyasında bizi ilgilendiren nokta, göklere, tanrının katına uzandığı merdiven (*sullam*) fenomenidir. Bu merdiven boyunca yer ve gök arasında melekler inip çıkmaktadır. İşte

[49] Zigguratlar ve Babil Kulesi arasındaki ilişkiler için bkz. Andre Parrot, *The Tower of Babel*, London, 1955.

bu kıssada İbranice merdiven karşılığında kullanılan *sullam* kelimesi Akadca *simmiltu* (ziggurat) kelimesi ile aynı kökten gelir. Herhalde tanrıların dünyaya indiği mekan olarak ziggurat'ın hatırası Yahudi geleneğinde iz bırakmış olmalıdır. İsrail'li ataların muhatap oldukları dinsel inançların bu tip fenomenler olduğunu bildiğimize göre, etkilenme şaşırtıcı değildir. Muhtemelen tek tanrıcı Yahudilik pagan inançları, ritüelleri ve sembolleri yeniden değerlendirmek ya da asimile etmek için bu tip öykülere ihtiyaç duyuyordu. Mezopotamya'nın tapınağı böylece "Yakub'un merdiveni" haline döndürülerek Yahudileştiriliyordu.[50]

Tapınakların inşa edilme kaygısı nasıl tesadüfen değil, daha çok tanrıların talebi doğrultusunda başlıyorduysa, inşa sürecinin bütünü aynı ilahi proje çerçevesinde yürütülüyor ve tamamlanıyordu. İnşaatın başından sonuna kadar belirli ritüeller aracılığıyla tapınağın kutsallığı korunmaya çalışılıyordu. Tanrıların evi olacak olan binaların mutlaka arındırılmış olması gerekiyordu. Ritüeller sayesinde elde edilen arındırma işlemleri uygun bir şekilde yapılmadığında tanrılara verilecek olan rahatsızlık kozmik düzene zarar verecek ve bunun doğal sonucu olarak insanlar beladan kurtulamayacaklardı.

Her şeyden önce bir tapınak inşası kozmosu yeniden inşa etmek anlamına gelmekteydi. Tapınağın her noktası kozmik varoluşa ait ana unsurların izdüşümüydü. Tanrıların bulunduğu âlemin bu dünyadaki tekrarıydı. Nasıl tanrılar kendi alemlerindeki yapılarda huzurla yaşıyorlarsa, bu dünyadaki inşa edilecek yeni evlerinde de aynı şekilde yaşamalıydılar. En küçük bir matematik hatası tanrıların öfkesine sebebiyet verir, bu da insanın beladan kurtulamaması için yeterlidir. Tapınak, insan ve tanrıların kaderlerinin birleştiği mekandır. İki varlık türünün birbirine mahkumiyetinin sembolik karşılığıdır.

---

[50] J.H. Walton, "The Mesopotamian Background of the Tower of Babel Account and Its Implications", *Bulletin For Biblical Research*, v. 5, New York, 1995, s. 162.

Tapınakların varlığı ya da inşası evrendeki ahengin sürmesi için zorunludur. Bereketin artması, mevsimlerin istendiği şekilde sürmesi ya da herhangi bir savaşta başarılı sonuç alma bile tapınak inşasıyla yakından ilgilidir. Savaşların kazanılmasında tapınak inşası oldukça önemlidir. Bundan dolayı savaş galibiyetlerinden sonra genellikle ya yeni bir tapınak yapılır ya da mevcut olan onarılırdı.[51] Aynı şekilde yenilen tarafın da ilk önce tapınağı yıkılırdı. Tapınak ve insan arasında kozmik bir yakınlık vardı. Buradan bakıldığında Babillilerin Süleyman Mabedi'ni yerlebir ediş gerekçesi daha anlaşılır hale gelmektedir. Tapınağı yıkılan tarafın kozmik anlam dünyasındaki sarsıntıyı tahmin etmek zor değildir. Yahudiler için ortadan kalkan sadece bir bina olmamıştır. Tapınak etrafında oluşan sistemin çöküşü kimliği oluşturan anlamın tamamen ortadan kalkmasıdır.

Tapınak yapılmasına yönelik ilahi direktif alındıktan sonra ilk işlem, inşaatın yapılacağı alanın seçimine yönelik ritüeldi. Genel olarak bir tapınak daha önce mevcut bir tapınağın yerine yapılır ya da mevcut olan onarılarak yeniden düzenlenirdi.

Yeni inşa edilecek yapının eski olanın yerinde yapılıyor olması, şüphesiz önceki coğrafi kutsallığın sürdürülmesini sağlamaya yönelikti. İlk ya da önce yapılan daima daha mükemmeldi. Bu inanç yapısının değişik mimari uygulamaların gerçekleştirilmesine engel olacağı açıktır. Tapınak mimarisindeki tekdüzelik arkeolojik verilerden de anlaşılmaktadır.

Baştan sona tanrısal ilham ve hikmetle planlanan tapınağı inşa edenler bile özel ve ilahi donanımlara sahiptir. Ustalardan işçilere ya da mimarına kadar uzanan bütün emeği olanlar *ummanu* ("hikmet sahibi kişi"), mimarlar *leuti* (usta) olup planları mükemmeldir. İnşa aşamasındaki ilahi varlıkların rolü Eski Ahid'e kadar uzanmıştır. Eski Ahid'in 1. Krallar, 2. Tarihler ve Meseller kitaplarında geçen Süleyman Mabedi'nin yapılışında

---

[51] R. C. Van Leeuwen, "Cosmos, Temple House: Building and Israel", *Wisdom Literature In Mesopotamia And Israel*, Ed. R. Clifford, Atlanta, 2007, s. 71.

rol oynayan cinler, Mezopotamya'daki bu geleneğin Yahudilik'teki yansımasıdır.

Her tapınak bir su kenarına ya da kaynağına yapılır. Kozmik ve yeraltından gelen prototip su (*abzu*) olmadan tanrıların tapınağa inişi sağlanamazdı. Bu su aracılığıyla, insanlar arınarak tanrılarla temas etme lutfuna erişebilirlerdi. Mezopotamya'da tapınakların önemli bir kısmının Fırat ve Dicle boyunca yayılması bu inancın güzel bir örneğidir. Su hem tanrılara hem insanlara yaşam verir. Tapınak evrensel yaşamın merkezidir.

Tapınağın inşa sürecinde en önemli dinsel-mimari unsurlardan biri, tapınağın çeşitli yerlerine konulan tılsım türünden nesnelerdir. Bu malzemelerden bir kısmı çivi yazılı büyüsel formülleri içeren tabletlerden oluşmaktaydı. Binaların nasıl yapıldığını da, kazılarda ortaya çıkan bu metinlerden öğrenmekteyiz. Tılsım özelliğinde olan bu nesnelerin içerisinde en önemlisi tapınağın adak-temel taşı olan *temennu*'dur. Çoğunlukla silindir ya da prizma şeklinde kilden yapılan bu taşın üzerinde tılsım türünden bir metin yazılıydı. Tapınağın en merkezi yerinde bulunan *temennu*, adeta tapınağın üzerine inşa edildiği *sikkatu* ya da temel taşı idi. *Temennu*'nun diğer çeşitleri *norû* (stel ya da tablet), *musarû* (silindir) ve *şalmu* (tasvir, heykelcik) adlarıyla bilinmektedir. Şekillerine göre farklılıklar olsa bile tılsım özelliği ve mimari bir unsur olarak yeri tümünde aynıdır.[52] Temel taşı bazen bir sandık içine konarak toprağa gömülürdü. Bu sandığa *kuppu* denildiğini biliyoruz.[53] Eski Ahid'de Zekeriya Kitabı 5/5-11 ve 4/7'de Süleyman Mabedi'ndeki temel taşına referanslar vardır. Bu taşın yerleştirilmesi sırasında ritüel yapıldığı bilinmektedir. Herhangi bir tapınak yeniden inşa edilecek ya da bir önceki restore edilecekse ilk önce bu taş bulunur ve genellikle yenisi ile değiştirilirdi. Bu taşın yerine yerleştirilmesi kral tara-

---

[52] Sandra L. Richter, *The Deuteronomic History and the Name Theology*, New York, 2002, s. 190.

[53] J.H. Walton, *Bible Background Commentary*, London, 2004, s. 803.

fından yapılırdı. Arkeolojik çalışmalarda bolca ele geçirilen bu taşların üzerindeki yazılı tılsımlara birkaç örnek vermek uygun olacaktır.

Asur devletinin son kralı olan Asuruballit'e ait (M. Ö. 612-609) bir temel taşında şunlar yazılıdır: "tanrım, efendim, bu eve gözkulak ol, onu benim için huzurlu bir mekan yap. Oğullarım, torunlarım, soyum-sopum için daima baki kalsın."

M. Ö. 681-669 arasında hüküm süren bir başka Asur kralı Esarhoddon'a ait temel taşında şunlar vardır: "Kendi adımla anıtlar ve yazıtlar inşa ettim, diktim. Harcını yağla, balla, sedir ağacının sakızı ile karıştırdım. Sağlıklı olayım, uzun ömürlü olayım diye ilk taşı omuzumda taşıdım. Temele bizzat koydum, harcını sıkı yaptım."

Temel taşları onu yerleştiren ve binayı yaptıran kralın yaşamıyla doğrudan ilgiliydi. Hatta inşayı yaptıran kralın öldükten sonraki hayatı bile bu taşla yakından ilgiliydi. Çünkü bu taşın tılsımı tapınağı koruduğu gibi onu inşa ettireni de korurdu. Bu inancı yansıtan en iyi örneklerden biri Asur kralı Asurbanipal'e ait (M. Ö. 669-633) bir temel taşıdır.

"Eğer daha sonraki bir yöneticinin idaresi sırasında bu bina yıkılacak olursa onu yenilesin. Benim saltanat armamı bulsun ve onu yağ ile sıvazlasın, ona bir kurban sunsun. Kendi armasıyla beraber aynı yere onu koysun."

Benzeri bir örnek Babil kralı Nabonidus'un (M. Ö. 556-539) temel taşından gelir: "Tapınağın kral Hammurabi'ye ait önceki temel taşını bularak kendi taşımla birlikte temele yerleştirdim. Onları ebediyete kadar devam etsin diye yerleştirdim."[54]

Bu tip temel dinsel mimari özelliklerinin yanında tapınakta görev yapan personel hakkında da az çok bilgimiz vardır. Sekü-

---

[54] Bu örnekler basılmamış şu doktora tezinden alınmıştır. S. Jane Fudge, *The Lure of the Past, Ancient Man's Interest in His History with Translations of the Neo-Babylonian Texts From the Carlos Museum*, New York, 2000, s. 134- 136.

ler hizmetlilerden, dinsel görevlilere kadar çok çeşitli memur tipinin bulunduğu tapınaklardaki görevli nüfusun sistematik yapısını çok iyi bilmiyoruz. Uzun yüzyıllara dağılmış olan bu kültürün homojen bir tanımı ve tasnifini yapmak bugün için pek mümkün değildir. Fakat belirli dönemlerde belirli görevlileri az çok tespit edebilmekteyiz.

En bildik din görevlilerinden biri önemli bir unvan olan *sanga*'dır. Sanga Sümerce bir kelime olup Akad, Asur, Babil literatüründe de devam etmiştir. *Agauş sanga* rahiplerin başıdır. *Sanga* normal bir rahip, *dumu Sanga* yardımcı rahiptir. *Sanga*'ya eş görünen bir başka temel kadro *sabra*'dır. *Ga duba* (arşivci), *sugdu* ("tarla araştırıcısı", ne olduğunu bilmiyoruz), *kagur* (tahıl deposu müfettişi), *sara abdu* (hazineci), *ugula şagud* (inek sürülerinin çobanı) gibi unvanlar tapınakta görev yapan seküler personele birkaç örnektir.[55] Muhtemelen Asur-Babil tapınak görevlileri Sümerlerdeki ilk örneğin sürdürücüsü olmuşlardır.

Kadın tapınak personeli içinde kozmik işlevi dolayısıyla en önemli kadro, daha önce kısmen söz edilen "kutsal fahişe" olmakla birlikte, hakkında en çok bilgimiz olan personel *entu*'dur. *Entu*, hem kendi evinde, hem tapınakta yaşayabilen çoğu kraliyet ailesinden gelen rahibelerdi. Yeni Asur metinlerinde *lu* adıyla geçmektedir. Sümerce de *lukur* ve *nin dingir* adıyla bilinirdi. Çoğunlukla ritüellerin icrasında görev alırdı. Bazı büyü metinlerinde *tarhu* adıyla bilinen ritüel kaplarını taşıdığını biliyoruz.

Bir başka kadın personel tapınağa adak olarak verilen kız ya da kadın *Şeletu*'dur. Bu görevlilerin evlenebildiği sanılmaktadır. Kendi evlerinde oturma hakları da vardı. Erbil'deki *İştar* ve Asur'daki *Asur* tapınağında *şeletu*'lar mevcuttu.

İştaritu adıyla kadın personel tanrıça *İştar*'a adanan ve evlenip çocuk yapabilen rahibelerdi. Bunların büyücülükten, müzik

---

[55] E. Lipinski, *State and Temple Economy in the Ancient Near East*, v. 2, Leuven, 1979, s. 16, 17.

ve ilahi icrasına, seksüel aktivitelere kadar pek çok fonksiyon alanı vardı. Kutsal fahişe kadrosuna geldiğimizde, Sümerlere kadar uzanan bir geleneğimiz olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte en önemli bilgilerimiz Eski ve Yeni Babil dönemlerinden gelir. *Kadiştu* (kutsal olan) kelimesinin kökü Akadcadır. İbraniceye *kedeşa* olarak girmiştir. Şüphesiz *kadiştu* sadece klasik anlamıyla kutsal fahişelik görevini yapan biri değildir. Kült faaliyetlerinin çoğunda bulunur. Kimsesiz bir çocuğu evlat edinebilir, arınma ritüelinde görev alabilir, süt annesi olabilir. Asur topraklarındaki bir *Adad* tapınağından gelen metinde *sangu* ve *kadiştu*'nun ortak bir ritüel yaptığını biliyoruz. Bu ritüele göre *kadiştu*, *İnhu* diye bilinen bir şarkıyı söyler, tanrı heykelini havaya kaldırır, sunuları taşır, bazı şeyler yer ve içer, diğer tapınak şarkıcılarıyla birlikte ilahiler terennüm eder.

Yeni Asur dönemine ait metinlere göre *kadiştu*lar cin çıkarma ritüeline bile katılmaktadır. *Maqlu* adıyla bilinen büyü metinlerinde *İştaritu*, *naditu* ve *kulmaşitu* adlı rahibelerle ortak büyü ritüelleri yapar.

Tabii onun esas fonksiyonu tapınakta kutsal evlilik denilen, daha önce bahsettiğimiz ritüelde tanrıça *İştar*'ı temsil etmesidir. Herodot'un Babil'i gördüğünde bahsettiği kutsal fahişeler bunlardı. Eski Ahid'deki Neşideler Neşidesi adıyla bilinen şiirlerin de aslında eski Kenan'daki kutsal evlilik ritüelinin bir şekilde tekrarı olduğu düşünülmektedir. Aslında tapınakta başka kadroların varolduğu bilinmektedir. Fakat bunlar oldukça ayrıntılı kadrolardır ve daha özel bir çalışma alanında ele alınması uygundur. Büyük bir olasılıkla tapınakla ilgili inançlar ve etrafında oluşan organizasyon antik dünyanın ortalama kabullerinin Mezopotamya'daki uzantılarıydı. Resmi bir kurum olarak tapınağın bu durumunun yanında kırsal kesimde daha prehistorik inançların varlığını sürdürdüğü tahmin edilmektedir. İbrani terminolojisini esas alırsak peygamberler ya da *nebiim* türünden birtakım popüler kadrolar mevcuttu. Bunlar kurumsal kimliği olmayan şaman türünden, esrik birtakım insanlardı. Gelecekle

ilgili kehanetlerde bulunurlar, büyüsel fonksiyonlar icra ederler, çoğunlukla münzevi bir hayat yaşarlardı. Mari dökümanlarında bu tip ' şamanlar' için *muhhum, apilum* gibi sıfatlar kullanılır. Eski Ahid bu sıfatları *meşşuga* ya da *maşuk* şeklinde tercüme eder. *Meşşuga* İbranice'de deli, divane gibi anlamlara gelir. Bunların arasında kadınlar da vardı. Kadın *meşşugalar* Akadca *kabbatu, muhuttum, apiltum* gibi isimlerle bilinmekteydi. Halkın gözünde son derece saygın olan bu kadrolar, vecd ile kendilerinden geçerek birtakım kehanetlerde bulunurlardı. Muhtemelen daha çok kırsal kesimdeki halkların arasında yaygın olan bu şamanlar, kurumsallaşmış din adamlarıyla çok da iyi anlaşamıyorlardı. İki grup arasındaki çekişmeler, antik İsrail geleneğinde kohenler ve nebiler kavgasına denk düşmektedir. Büyük ihtimalle Tevrat'ın yazım aşamasında Musa geleneği ile Harun-Levi çizgisi arasındaki çatışmalar ve bunların Tevrat içinde gizlice korunan referansları bu kavgaya işaret etmektedir.

Şüphesiz bildiğimiz ya da bilmediğimiz çok sayıda başka tapınak görevlisi, din adamı- personeli mevcuttu. Bunlar başka çalışmalarda ele alınması gereken temel konulardır. Fakat tapınağın tanrı ve insanları buluşturan ana coğrafyalar oluşu, bu mekanlarda bulunan personelin iki alemi birbiriyle buluşturma çabaları antik dünyanın tapınak anlayışının klasik özelliklerini yansıtmaktadır. Tabii ki tapınağın bir kurum olarak siyasal manipülasyonu da Mezopotamya'da sıkça görülen birşeydi. Mezopotamya tapınakları insanlık tarihinin geliştirdiği kurumlara ait en iyi örneği sunar. En iyi örnektir, çünkü Yahudilik gibi bazı tektanrıcı dinlerde mevcut ibadethaneler, içeriği tamamen değişmiş olsa bile, kısmen bazı mimari unsurları hala bünyesinde taşır. Geleneğin devamı adına bunda tuhaf bir durum da yoktur.

Eski Mezopotamya ve dinleri hakkında yazacak sonsuz materyal ve konu vardır. Her yeni kazıda ortaya çıkan yeni belgelerin okunuşu ve değerlendirilişi çalışmanın sınırlarını sürekli genişletmektedir. Geleneksel politeizmin şizofrenik bir ko-

puşla Yahudiliğe dönüştüğü bu coğrafya, hala insanlık tarihine ait bilinmeyen sırların kaynağıdır. Nasıl bir kırılma oldu da bu pagan dünyadan tektanrıcı bir din çıktı, konunun metafizik yorumlara dayalı yönünü bir yana bırakırsak, tarihsel olarak bakıldığında hala tam olarak anlaşılamamaktadır. Ama tarih atomik bir diyalektiğe sahiptir. İçinde olduğumuzda hissedilemediği için, uzakta kaldığımızda da onu oluşturan mikro fenomenleri takip edilemediği için anlaşılmazdır. Onun bilinememesi tarihsel akümülatif yapısından gelir. Yoksa tarih kendi başına sübjektif bir olgu değildir. Subjektiflik tarihçinin açmazıdır. Adeta tarihin gerçekten kendine ait bir ruhu vardır. Antik Mezopotamya'da tarihçileri karizmatik batağına çekecek zengin bir dünya hala mevcuttur. İnsanlık tarihinin sırrı hala bu topraklarda uzanmaktadır. Herhalde yeni keşifler tarihçiyi bu ruha yaklaştırdıkça konunun önemi biraz daha anlaşılacaktır. Eski Mezopotamya sadece tarihe ait bir sır değildir, o insanlığın serüvenine ait bilinmesi gereken en önemli kilit taşıdır.

Bibliyografya

Allen, Spencer L., *The Splintired Divine,* New York, 2011, (basılmamış doktora tezi)

Adamson, P.B., "Surgery in Ancient Mesopotamia", *Medical History,* n. 35, New York, 1991

Ataç, M.Ali, *The Mythology of Kingship in Neo- Assyrian Art,* New York, 2010

Bacskay, Andra, "Illness or Symptom? Some Remarks on the Terminology of Mesopotamian Mediceal Texts, *"http://ppke.academia.edu/Andr*

Bailey, John A., "Initiation and the Primal Women in Gilgamesh and Genesis 2-3", *Journal of Biblical Literature,* v. 89, n. 2, New York, 1970

Bar, Shaul, *A Letter that has not been Read: Dreams in the Hebrew Bible,* New York, 2001

Beaulieu, Paul-Alain, "The Social and Intellectuel Setting of Babylonian Wisdom Literature", *Wisdom Literature in Mesopotamia and Israel,* New York, 2007, Ed. R.J. Clifford

Bidmead, Julye M., *The Akitu Festival: Religious Continuity and Royal Legitimation in Mesopotamia,* New York, 2004

Binsbergen, Wim, Frans Wiggermann, "Magic in History", *Textual Historical and Interpretative Perspectives,* Netherlands,1999, Ed.Tzvi Abusch vd.

Black, Jeremy A., Anthony Gren vd., *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia, An Illustrated Dictionary,* London, 1992

Botterweck, G.Johannes, Hemler, Ringren, *Theological Dictionary of the Old Testament, v.4*, Germany, 1980

Cohen, Andrew, *Death Rituals, Ideology, And the Development of Early Mesopotamian Kingship*, Leiden, 2005

Couto- Ferreira, Erica, "Aetiology of Illness in Ancient Mesopotamia: On Supernaturel Causes", *www.ihpsinica.edu.tw/..paper 13 pdf*

DalleyStephanie,"Apkallu", *www.religion wissenschaft.unizh.ch/idd/ prebublications*

Darga, Muhibbe, *Eski Anadolu'da Kadın, İstanbul,1984*

Dinçol, Belkıs, *Eski Önasya Toplumlarında Suç Kavramı ve Ceza*, İstanbul, 2003

Eliade, Mircae, *Patterns in Comparative Religion*, New York, 1996

Espak, Peter, *The God Enki in Sumerian Royal Ideology and Mythology*, Tartu, 2010, (basılmamış doktora tezi)

Feliu, Lluis, *The God Dagan in Bronze Age Syria*, Barcelona, 2000

Feliu, Lluis, "Concerning the Etymology of Enlil: the An: Anum Approach", *Şapal tibnim mu illakü*, Ed. G. Del Olmo Lete, v.d., Barcelona, 2006

Fudge, Sara Jane, *The Lure of the Past: Ancient Man's Interest in His History With Translations of the Neo-Babylanian Texts From the Carlos Museum*, Hebrew Union College, 2000

George, A.G., *Babylonian Topographical Texts*, Leuven, 1992

Goldingay, John, *The Message of Issih 40-55*, London, 2005

Gündüz, Şinasi, *Anadolu'da Paganizm*, Ankara, 2005

Güç, Ahmet, *Dinlerde Mabed ve İbadet*, İstanbul, 2005

Harman, Ömer, F., 'Kudüs', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*,cilt 26, Ankara, 2002

Heidel, Alexandr, *The Gilgamesh Epic and Old Testament Parallels*, New York, 1946

Hook, S.H., *Babylonian And Assyrian Religion*, London, 1953

Homblin, W.J., *Warfare in the Ancient Near East to 1600 B.C.*, New York, 2006

Jastrow, M., "The Medicine of the Babylonians and Assyrians", *www.nebi.nim.nih.gov/pmc/articles*

Jeyes, Ulla, *Divination As A Science in Ancient Mesopotamia*, Leiden, 1992

Kılıç, Yusuf, Uncu, Ebru, "Eski Mezopotamya İnanç Sisteminin Yunanlılara Etkisi", *History Studies, Ondokuzmayıs Üniversitesi, Samsun, v.3-1*, Samsun, 2011

Kınal, Firuzan, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara, 1983

King, L.W., *Enuma Elish, The Epic of Creation*, London, 1999

King, L.W., *Babylonian Magic And Sorcery*, London, 1896

King, L.W., *Babylonian Religion and Mythology*, London, 1899

Kinrich, Lauren, *Demon At the Doorstep*, Claremont, 2011

Kilmer, A.D., "The Mesopotamian Counterparts of the Biblical Nepilim", *Perspectives on Language and Text*, Ed. E.W. Conrad, New York, 1987

Köroğlu, Kemalettin, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İstanbul,2006

Kramer, S.N., *Sumerian Mythology, Enki and Sumer. The Organization of Earth and its Culturel Process*, New York, 1961

Kramer, S.N., *Sumerian Mythology*, New York, 1972

Leeuwen, R.C., "Cosmos, Temple House: Building and Israel", *Wisdom Literature In Mesopotamia And Israel*, Ed. R. Clifford, Atlanta, 2007

Leeuwen, R.C., "Cosmos, Temple House: Building and Wisdom in Ancient Mesopotamia", *From The Foundations to the Crenellations*, Ed. M.J. Boda, Münster, 2010

Lerner, Gerda, "The Origin of Prostitution in Ancient Mesopotamia", *Signs, v. 11, n. 2*, New York,1986

Lipinski, E., *State and Temple Economy in the Ancient Near East, v. 2*, Leuven, 1979

Lissen, Marc J.H., *The Cults of Uruk and Babylon: The Temple Ritual Texts As Evidence For Hellenist Cult Practice*, Leiden, 2004

Loisel, Anne-Caroline Rendu, "Dieux, demons et colere dans L'Ancienne Mesopotamie", *Mythos, n. 4*, Roma, 2010

Lundberg, Marilyn J., "The Mis-pi Rituals and Incantations And Jeremiah 10/1-16", *Uprooting and Planting*, Ed. J. Goldingey, London, 2007

Lundguist, J.M., "What is a Temple? A Preliminary Typology", *Temples of the Ancient World*, Ed. P.W. Passy, New York, 1994

Mobley, Gregory, "The Wild Man in the Bible and the Ancient Near East", *Journal of Biblical Literature, v. 116, n. 2*, New York, 1997

Nakamura, C., "Dedicating Magic: Neo-Assyrian Apotropaic Figurines and Protection of Assur", *World Archaeology, v. 36/1*, New York, 2004

Nihan, Christophne, *From Priestly Torah to Pentateuch*, Germany, 2007

Nissinen, Martin, *Prophets and Prophecy in the Ancient Near East*, New York, 2003

Odisho, Anabel Youhana, *The Akitu Festival in Mesopotamia*, New York, 2004

Oppenheim, A. Leo," Analysis of an Assyria Ritual (KAR 139)", *History of Religions, v. 5, n. 2*, New York 1966

Ornan, Tally, "In the Likeness of Man, Perfections on the Antropocentric Perception of the divine in Mesopotamian Art", *What is a God, Anthropomorphic Aspects of Deity in Ancient Mesopotamia*, Winana Lake: Eisenbrauns, 2009

Oshima, Takayoshi, *Babylonian Prayers To Marduk*, Germany, 2011

Parpola, Simo, "The Assyrian Tree of Life: Tracing the Origins of Jewish Monotheism and Greek Philosophy", *Journal of Near Eastern Studies, v. 52, no. 3*, Chicago, 1995

Parrot, Andre, *The Tower of Babel*, London, 1955

Patai, Raphael, *The Hebrew Goddess*, New York, 1990

Paul, Shalom, "The Mesopotamian Babylonian Background of Daniel 1-6", *The Book of Daniel*, Ed. J.J. Collins v.d., *v. 1*, Leiden 2001

Podany, A. H , M. Mc Gee, *The Ancient Near Eastern World*, New York, 2005

Paulissian, R., "Dental Care of Ancient Assyria and Babylonia", *Journal of Assyrian Academical Society, n. 3*, London, 1991

Rice, Michael, *The Archaeology of the Arabian Gulf*, London, 1994

Richter, Sandra L., *The Deuteronomic History and the Name Theology*, New York, 2002

Sarıkçıoğlu, Ekrem, *Din Fenomenolojisi*, Isparta, 2002

Satterfield, Bruce, "Ancient Mesopotamian Temple Building In Historical Texts And Building Inscriptions", *http//emp.byu.edsu.satterfieldbpapers*

Sayce, A.H., *Lectures on the Origin And Growth of Religion As Illustrated By the Religion of the Ancient Babylonians*, London, 1898

Savignac, Jean De, "La Sagesse du Qôhéléth et L'épopée de Gılgamesh", *Vetus Testamentum, v. 28, n. 3*, Holland, 1978

Scurlock, Jo Ann, B. R. Andersen, *Diagnosis in Assyrian And Babylonian Medicine*, New York, 2005

Selz, Gebhard J., "The Holy Drum, The Spear and the Harp, Toward and Understanding of the Problem of Deification in Third Millenium Mesopotamia", *Sumerian Gods and Their Represantations*, Ed., İ. Fenkel, Groningen, 1991

Seri, Andrea, " The fifty names of Marduk in Enuma Elish", *Journal of the American Oriental Society, v. 126, no. 4*, New York, 2000

Sinclair, S. Catalina, "The Lament of Lamashtu", *Black Madonnas*, New York, 2011

Spence, Lewis, *Myths and Legends: Babylonia and Assyria*, New York, 2010

Stephens, Ferris J., "The Ancient Significance of Sisith", *Journal of Biblical Literature, v. 50, n. 2*, London, 1931

Stevens, Marty E., *Temples, Tithes and Taxes*, New York, 2006

Stol, M., *Birth in Bablylonia and the Bible*, Netherland, 2000

Toorn, K. Van, "Why Wisdom Became a Secret", *Wisdom Literature in Mesopotamia and Israel, Ed. R. Clifford*, Atlanta, 2007

Tosun, Mebrure, "Sumer-Babil Tanrı Sembollerinin Adları Üzerinde Bir Araştırma", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, v.18, n. 3-4*, Ankara,1960

Thompson, R. Campbell, *Devils and Evil Spiritis of Babylonia*, London, 1903

Walton, J.H., "The Mesopotamian Background of the Tower of Babel Account and Its Implications", *Bulletin For Biblical Research, v. 5,* New York, 1995

Walton, J.H., *Bible Background Commentary,* London, 2004

Wazana, Nili, "Anzu and Ziz: Great Mythological Birds in Ancient Near Eastern Biblical and Rabbinic Traditions", *The Jewish Theological Seminary, n. 31,* New York, 2009

Wiggermann, Frans A.M., "The Four Winds and the Origins of Pazuzu", *Dasgeistige Erfassen der Welt im Alten Orient,* Wiesbaden, 2007

Winters, Clyde-Ahmed, "The Proto – Culture of the Dravidians, Manding and Sumerians", *Tamil Civilization, v. 3, n. 1.,* India, 1990

Wolters, Al,"Metrological Prs-Terms From Ebla to Mishna", *Eblaitica: Essays on the Ebla Archives and Eblaite Language, v. 4,* Ed. C. H. Gordon v.d., New York, 2002

Zawadzki, Stefan, *Garments of the Gods,* Zurich, 2006

Zatelli, Ida, "The Origin of the Biblical Scapegoat Ritual. The Evidence of Two Eblaite Texts", *Vetus Testamentum, v. 48, n. 2,* Leiden, 1998

*(**kısaltmalar**. Bkz.bakınız, Ed.editör, n.sayı, s.sahife, v.cilt, vd.ve diğerleri)*

Dizin

A

Abzu 20, 21, 28, 41, 42, 80, 81, 82, 85, 86, 92
Adapa 14, 35, 41, 42
Akad 28
Akitu 29, 33, 51, 56, 61, 62, 66, 67, 68
Anu 17, 25, 26, 30, 36, 42, 44, 60
Asur X, 2, 9, 10, 11, 12, 16, 17, 20, 22, 26, 28, 34, 41, 55, 56, 57, 59, 60, 62, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 83, 84, 86, 87, 88, 93, 94, 95
Atrahasis 59
Atrahasis Destanı 39

B

Babil 28
Babil Kulesi 33, 88

D

Dravid X, 9
Dumuzi 28, 29, 67, 69, 70

E

Ea 15, 17, 20, 21, 26, 53, 71, 75
Eanatum 27
Eanna 25, 29
Enki 15, 17, 18, 19, 20, 23, 25, 26, 27, 28, 30, 33, 37, 41, 42, 53, 59, 75, 82, 85, 89
Enkidu 36, 44
Enlil 17, 19, 20, 25, 26, 28, 30, 33, 46, 58, 80, 81, 85, 87
Enoh 26
Enşag 18
Enuma Eliş 19, 32, 33, 34, 65, 82, 36
Ereşkigal 18, 30
Eridu 19, 20, 23, 24, 26, 28, 85, 88
Eski Ahid 18, 20, 36, 38, 45, 46, 68, 71, 73, 80, 85, 86, 88, 91, 92, 95, 96

G

Gılgamış 7, 14, 19, 27, 35, 36, 38, 42, 43, 44

Grek 5, 10, 30
Gudea 81, 82, 84, 85

H
Hammurabi 19, 20, 30, 73, 83, 93
Harran 19, 31, 32, 62, 87, 88, 89
Hristiyan 12, 71
Huluppu 19
Huluppu Ağacı 38

İ
İnanna 17, 18, 19, 23, 28, 29, 69, 87
İştar 20, 22, 24, 28, 29, 30, 33, 58, 60, 67, 69, 70, 87, 94, 95

K
Kabala 39
Kadiştu 29, 69, 95
Kodeş ha kodeş 85
Kudüs 19, 80, 81, 84, 85

L
Lamaştu 35, 37, 38
Lamia 38
Lilit 38
Lilitu 38

M
Marduk 15, 17, 21, 23, 32, 33, 34, 39, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 75, 82, 87
Me 31, 41, 55
Mezuza 37

N
Nergal 18, 20, 30, 36
Ninhursag 18, 26, 28

P
Pazuzu 35, 37, 38

S
Sin 22, 23, 30, 31, 39, 59, 81, 87

Ş
Şabat 32, 59
Şamaş 17, 18, 20, 22, 30, 31, 39, 44, 83

T
tallit 73
Tamil X, 9
Tavus 46
Tevrat 33, 34, 41, 81, 84, 88, 89, 96
Tiamat 32, 33, 34, 46, 67, 68, 82

U
Ugarit 10, 17
Urfa 32, 89
Uruk 20, 23, 25, 28, 42, 58, 59, 60, 62, 69, 89
Utnapiştim 27, 41
Utu 19, 28, 30, 45
Utukku 36

Y
Yahudilik IX, X, 2, 3, 12, 32, 66, 68, 80, 90, 92, 96
Yakub 18, 89, 90

Z
Yezidilik XI
Ziggurat 17, 18, 33, 80, 86, 87, 88, 89, 90
Zitzit 73

Efrotes-Tiglat veya Fırat-Dicle,Greklerin adlandırdığı şekilde 'iki nehrin arası',daha bildik bir ifadeyle Mezopotamya. Prehistorik dönemlerden beri dünyanın merkezi. Tevrat'a göre *gan eden*, yani 'cennet bahçesi'. Yeryüzünde hiçbir uygarlık Mezopotamya'da ortaya çıkanlar kadar dünyayı şekillendirmemiştir. Tarih,siyaset,mimari ve sanat bu topraklardan başlayarak dünyaya yön vermiştir. Modern dünyayı oluşturan dini düşünce bu coğrafyada ortaya çıkmıştır.

Mezopotamya yaklaşık elli bin yıldır iskan mahalidir. Bu prehistorik kültür MÖ. 3500'lerden başlayarak Sümer, Akad, Asur, Babil gibi uygarlıkların serpilmesine zemin hazırlamıştır. Mısır da kısmen bu coğrafyanın ürünüdür, Anadolu da. Elinizdeki kitap bu iklimde ortaya çıkan dinlerin yapısını anlamaya çalışmaktadır. Fakat burada araştırdığımız alan politeist dinlerle sınırlıdır. Birbirinden farklı pek çok dine kaynaklık teşkil eden Mezopotamya inançlarının önemli bir kısmı politeist özelliklere sahiptir. Sümerlerden başlayan bu gelenek Yahudilik ortaya çıkıncaya kadar devam etmiştir. Pek çok dinsel fenomen hala antik çağ Mezopotamya'sından folklorik özellikler taşımaktadır. Ve ne yazık ki bu kadar önemli bir miras, üzerinde yaşayanlarca harcanmaktadır. Türkiye'de bölgenin arkeolojik yapısına yönelik çalışmalar varsa da,dinler tarihi bağlamında ciddi araştırmalar son derece azdır.İşte elinizdeki kitap böyle bir kaygıdan doğmuştur.Amacı Mezopotamya dinlerini kısmen de olsa analitik bir perspektiften tanıtmaktır. Büyük oranda Sümer,Asur,Babil dinleri ele alınmıştır. Yeri geldiğinde Yahudilik ile ilgili paralellikler de kurulmaya çalışılmıştır.

www.kitabevi.com.tr
online satışlar için

ISBN 978-975-6336-17-5

9 789756 336175

12 ₺